

PAPER DETAILS

TITLE: 16 Kasim 1895 Antep Ermeni Isyani

AUTHORS: Ramazan GÜLLÜ

PAGES: 123-163

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/102130>

16 KASIM 1895 ANTEP ERMENİ İSYANI*

Ramazan Erhan GÜLLÜ**

Özet

1895 yılı içinde, Ermeni komiteleri tarafından organize bir şekilde, Anadolu'nun birçok yerinde Ermeni isyanları hazırlanmıştı. 16 Kasım 1895 günü Antep'te de Hınçak komitesinin organize ettiği bir isyan meydana geldi. Antep'te Türklerle Ermeniler arasında bir süredir baş gösteren huzursuzluklar ilk defa bu olayla silahlı çatışmaya dönüştü. Küçük bir Müslüman çocuğunun katledilmesiyle başlayan isyan kısa sürede yayıldı. Isyancılara karşı askerî birliklerle beraber Müslüman halkın da karşı koymasıyla bir Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşme tehlikesi gösteren olaylar, bu duruma fırsat verilmeden askerî birlikler tarafından kısa sürede yatıştırıldı. Ancak bu isyanın ardından, Antep'te Türk-Ermeni ilişkileri sürekli olumsuz bir seyir takip edecektir. İsyanın bastırılmasının ardından, isyanı organize eden 65 önde gelen Antep'li Ermeni tutuklanarak Halep cezaevine gönderildiler. Kısa süre sonra serbest bırakılmalarının ardından, bu kararın Temyiz Mahkemesi tarafından bozulmasıyla tekrar tutuklanan bu kişiler, uzun süre cezaevinde tutulamayarak, 1896 yılı Aralık ayı içinde "İngiliz Sefareti'nin şikâyeti göz önüne alınarak" tamamen serbest bırakılacaklardır. Bu olay Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından da oldukça dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Antep, Ermeni, İsyan, Hınçak Komitesi, Zeytun.

Giriş

Ermeni sorunu XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya olduğu en ciddi problemlerin başında geliyordu. İlk

* Bu makale, 2009 yılında İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Ali Arslan'ın danışmanlığında tamamlanmış olduğum *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gaziantep Ermenileri* başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; r_erhangullu@yahoo.com.tr

dönemlerde Ermeniler ve Müslümanlar arasında kimi gerginliklerle kendini göstermeye başlayan toplumlar arasındaki soğukluk, aynı yüzyılın sonlarına doğru şiddete dönüşmeye başladı. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonunda imzalanan Berlin Anlaşması'nda ilk kez, bir etnik kimlik olarak Ermeniler lehine ıslahatlar yapılması yönünde yer alan maddeler ülke içinde başlayan problemlerin artık uluslararası bir konu haline gelmesini de sağladı. Bu durum ise, sorunun çözümüne katkıda bulunmak yerine daha da güç bir hale girmesine vesile olacaktı. Başlayan gerginlikler 1890'lardan itibaren silahlı isyanlara ve ayaklanmalara dönüşmeye başlayacaktır. Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni komiteleri tarafından organize edilen bu isyanların en yoğun olduğu dönemlerin ilki 1895-1896 yıllarıdır. 16 Kasım 1895 günü Antep'te de Hınçak komitesinin organize ettiği bir isyan meydana gelecek ve ilk defa Ermeni ve Müslüman halk arasında silahlar kullanılacaktır. Bu makalede Antep'te yıllarca huzur içinde yaşayan bu iki toplumun ilişkilerinde başlayan ilk gerginlikler ve bu gerginlikler sonucunda kazada yaşanan bir Ermeni isyanı ve isyana Müslüman halkın da karşı koymasıyla yaşanan ilk silahlı çatışma incelenmeye çalışılacaktır.

A. Antep'te Ermeni Huzursuzluklarının Başlaması

Antep'te 1536 yılında 236 kişilik küçük bir azınlığı oluşturan Ermenilerin yıllar içinde yaşanan çeşitli göçlerle sayıları artmış ve XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde kazadaki toplam nüfusun yaklaşık beşte birini Ermeniler oluşturmaya başlamıştı. 1850'li yıllara kadar Osmanlı ülkesinin her tarafında olduğu gibi Antep'te de Ermeniler ve Müslümanlar arasında ciddi bir problem meydana gelmiş değildi. Hatta 1832 yılında Antep'i işgal eden Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın bölgedeki Hristiyanları yanına çekmek için, Hristiyan haklarını koruyacağına dair yayınladığı ferman ve bildirilerle giriştiği propaganda faaliyetlerine karşı Antep Ermenileri tarafsız kalmışlardı¹. Antep Ermenilerinden Kevork Avedis Sarafian kitabında, İbrahim Paşa'nın zulmüne karşı Antep Ermenilerinin, Antepli Türklere destek olduklarından ve onları İbrahim Paşa'dan korumak için çaba gösterdiklerinden

¹ Mehmet Solmaz - Hulusi Yetkin, *Küçük Hafız ve Mustafa Yavuz*, Gaziantep Kültür Derneği Yayını, Gaziantep 1965, s. 13.

bahseder². Hatta Nizip Savaşı'na hazırlanan Osmanlı ordusunun komutanı Hafız Paşa, bölgedeki en kalabalık azınlık olan Ermenilerden Osmanlı ordusuna asker almayı bile düşünmüştür³.

1850'li yıllara gelindiğinde Ermeni toplumu içinde bazı bozguncu faaliyetler görülmeye başlandı. 1853 yılında, Antep'te, Markos isimli bir Ermeni keşiş, Ermeni cemaatini Osmanlı idaresine karşı kışkırtmaya ve Müslümanlara karşı faaliyetlerde bulunmaya davet etmeye başladı. Durumun anlaşılması üzerine Markos, Osmanlı idaresi tarafından Maraş'ın Zeytun ilçesine sürgün edildi ve durum İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'ne de bildirilerek, Ermeni din adamlarının bu tür kışkırtıcılıklara karışmasının önüne geçilmesi istendi. Markos'un Maraş'ta da benzer faaliyetlere karışması muhtemel olduğundan, Patrikhane'nin bu tür faaliyetleri engellemesi gerektiği bildirildi⁴.

Markos'un Antep'te yaptıkları sadece Müslümanları değil birçok Ermeni'yi de rahatsız ediyordu. Antep Ermeni Cemaati'nin önde gelenleri de zaten daha önceden Sadaret'e başvurarak; Markos'un bazı ihtilâlcî fikirlerle Ermeni milleti arasına nifak tohumları ekerek Ermenileri Türklere karşı kışkırttığını, bu yüzden de Markos'un Antep'ten uzaklaştırılmasını "*bilumum millet kulları niyaz ve istirham etmekte oldukları*"nı belirtmişlerdi⁵.

1856 Islahat Fermanı ile Osmanlı sınırları içindeki müslim ve gayr-i müslim tüm tebaanın eşitliği prensibi çerçevesinde Hristiyanların da askerlik yapmaları kabul edilmiş ancak Hristiyanların buna büyük tepki göstermesi üzerine askere gitmeleri yerine "bedel" ödemeleri kabul edilmişti. Islahat

² Kevork Avedis Sarafian, *A Briefer History of Aintab, A Concise History of the Cultural, Religious, Educational, Political, Industrial and Commerstal Life of the Armenians of Aintab*, Published by Union of the Armenians of Aintab, Inc., United States of America 1957, s. 8.

³ Hale Şıvgın, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntap", *OTAM – Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı 11 (2000), s. 533; Hale Şıvgın, "Antep'te Osmanlı-Mısır Savaşı", *Türk Kültürü*, XXXV/416 (Aralık 1997), s. 747.

⁴ Hariciye Nezareti'nden Ermeni Patrikhanesi'ne 8 Zilka'de 1269 (13 Ağustos 1853) tarihli tezkire; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi Belgeleri (HR.MKT), nr. 62/34.

⁵ Antep Ermenilerinin önde gelenlerinin Sadaret'e yolladıkları, Markos'un faaliyetlerinden duydukları rahatsızlığı anlatan ve Antep'ten Zeytun'a sürgün edilmesini talep eden 1 Şevval 1269 (8 Temmuz 1853) tarihli mahzar: BOA, HR.MKT, nr. 62/35 lef 4.

Fermanı'yla kaldırılan cizyenin yerine konan ve Hristiyanların askerlik yapmamak karşılığında ödeyecekleri "*bedelât-ı askeriye*" isimli bu vergiyi ödeyemeyen gayr-i müslim Osmanlı vatandaşları da askere alınacaklardı⁶. Ancak kabul edilmesinden itibaren ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Antep'te de bu verginin ödenmesi sürekli problem oldu. Kazadaki Ermenilerin erkek nüfus oranlarına göre ödeyecekleri 1856-1857 yıllarına ait bedelât-ı askeriyeler daha ilk dönemden ödenmedi. Ermeniler kendilerine verginin ödenmesi konusunda bir müddet daha süre verildiği şeklinde bazı bahanelerle vergi konusunu geçiştirmeye çalıştılar; fakat her defasında başka bir gerekçeyle bu verginin ödenmesinde sıkıntılar yaşanmaya devam etti⁷. Sadece bedelât-ı askeriyelerde değil, Ermeniler ödedikleri diğer vergiler konusunda da sorun çıkarmaya başlamışlardı⁸.

Fakat devlet bu dönemde vergilerin ödenmesi konusunda çok ısrarcı davranmıyordu. Çünkü bu yıllar Antep ve civarında hem halk hem de devlet açısından sıkıntının arttığı bir dönemdi. Bölgede kıtlık baş göstermiş, güneyden gelen Arap ve Kürt aşiretlerinin saldırıları yoğunlaşmış, bunlar dolayısıyla da kazada asayişsizlik ve düzensizlik yayılmıştı. Kıtlık ve açlık tehlikesi o dereceye varmıştı ki zahire azlığı sebebiyle açlık sıkıntısı çeken halktan bazı kimseler kaymakamın konağını taşlamışlardı⁹. Hırsızlık, yolsuzluk, serkeşlik yayılmış, bazı gruplar çeşitli ev ve mahallelere baskınlar yaparak soygun yapmalarının yanında daha başka bazı ahlaksızlıklarda bulunmaya

⁶ Bu uygulama II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etti. II. Meşrutiyet döneminde her kesim tarafından sıklıkla vurgu yapılan "eşitlik" prensibi çerçevesinde bu vergi kaldırılarak, Yahudi ve Hristiyan Osmanlı vatandaşları ile İstanbul halkının da askerlik yapması kabul edildi. 7 Ağustos 1909'da yürürlüğe giren kanunun uygulanmasında da yine birçok güçlükle karşılaşıldı. 30 Ekim 1918'te imzalanan Mondros Mütarekesi ile de gayr-i müslimlerin askerlik yapma zorunlulukları fiilen sona erdi. Gayr-i müslimlerin askerlik durumlarıyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.

⁷ Halep Vilayeti'nden Sadaret'e 1 Cemâziyelevvel 1275 (8 Aralık 1858) tarihli mazbata: BOA, Sadaret Mektûbî Kalemî Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT.UM), nr. 337/39. Bedelât-ı askeriyelerin ödenmesiyle ilgili Antep'te yaşanan sıkıntılar konusunda daha başka örnekler: BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî Belgeleri (DH.MKT), nr. 1486/72; DH.MKT, nr. 1503/50.

⁸ Sadaret'ten Halep Valisi'ne 8 Rebi'ülâhır 1277 (13 Ekim 1861) tarihli şukka: BOA, Sadaret Mektûbî Kalemî Meclis-i Vâlâ Yazışmaları (A.MKT.MVL), nr. 121/57.

⁹ Sadaret'ten Halep Valisi'ne 25 Rebi'ülâhır 1276 (22 Kasım 1859) tarihli şukka: A.MKT.UM, nr. 379/99.

başlamışlardı¹⁰. Kıtık yüzünden büyük sıkıntı içinde olan Antep ve Kilis civarındaki bazı Müslüman aşiretler de ödemeleri gereken vergiler konusunda problem çıkarmaya başlamışlar ve içlerinden bazılarının önyak olmasıyla vergilerini ödememek için ayaklanmışlardı. Ayaklanan aşiretleri bastırabilmek için üzerlerine 200 nefer asker gönderilmişti¹¹.

Bu sebeplerden dolayı devlet insanların içinde bulunduğu şartları dikkate alarak hem Müslüman hem de Hristiyan ahaliye karşı vergilerin ödenmesi konusunda daha gevşek davranıyordu. Bunun yanında Ermeniler arasında Müslümanlara karşı düşmanca hareketler de gittikçe artıyordu. Şehirdeki misyonerlerin de tamamen desteğini almış olan Ermeniler, arkalarında devrin büyük devletlerinin varlığını da hissederek Osmanlı yönetimine karşı cüretkâr taleplerde bulunmaya başladılar. 1861 yılında, Antep'te bazı Ermenilerin şikâyetleri üzerine Antep Kaymakamı Ömer Sâib Bey görevinden alındı. Bir kısım Ermeniler Ömer Sâib Bey'in aslen Halepli olduğunu ve Halep'te daha önce yaşanan Ermeni olayları sırasında Ermenilere karşı faaliyetlerde bulunduğunu ve şu anda da Antep'te Hristiyan ahaliye karşı uygunsuz hareketlerde bulunmaya devam ettiğini iddia ederek, kaymakamın görevden alınmasını talep ettiler¹². Bunun üzerine de; Halep Valisi hiçbir inceleme yaptırmadan, sırf bazı Ermeniler şikâyetçi olduğu için kaymakamı görevinden aldırdı. Daha sonra gerek Ömer Sâib Bey gerekse de bazı Müslüman eşrâf ve şehrin ileri gelenleri hem Halep Valisi'ne hem de İstanbul'a, Sadaret Makamı'na başvurarak, kaymakamın ne Müslümanlar ne de Hristiyanlar açısından yanlış bir uygulamasının olmadığını, bu azil meselesinin tamamen Ermenilerin isteklerini yerine getirmek anlamına geleceğini bildirdilerse de değişen bir şey olmadı¹³.

¹⁰ Ayıntab Kaymakamı'nın Sadaret'e 29 Safer 1276 (27 Eylül 1859) tarihli tahrirâtı: A.MKT.UM, nr. 368/73.

¹¹ Sadaret'ten Halep Valisi'ne 19 Safer 1277 (6 Eylül 1860) tarihli şukka: A.MKT.UM, nr. 425/60.

¹² Antep Ermeni rüesası ve ahalişi namına Sadaret'e yollanan bir şikâyet varakası ve ayrıca Ermeni ahalişi namına Hacı Kevork tarafından yazılan diğer bir istidâ üzerine Sadaret'ten Halep Valisi'ne yollanan 20 Rebi'ülevvel 1278 (25 Ekim 1861) tarihli şukka: A.MKT.UM, nr. 501/77.

¹³ Kaymakam Ömer Bey'in Sadaret'e 27 Rebi'ülâhır 1278 (1 Kasım 1861) tarihli telgrafı ve ahalişden bazılarının kaymakamın görevden alınmasının yanlış olduğunu belirten istidâları: A.MKT.UM, nr. 512/12.

Ardından İstanbul, Kaymakam Ömer Bey'in göreve başladığından beri hiçbir uygunsuz hareketinin görülmediğini, yalnız kendisinin biraz hadidü'l-mizâc (çabuk kızan, çabuk sinirlenen) bir yapıda olduğunu öğrenildiğini, bunun da görevden alınma için geçerli bir sebep olamayacağını Halep Valisi'ne bildirdi. Ayrıca kaymakam hakkındaki şikâyetin sadece Ermeni milleti içinden bazı "eshab-ı aḡrâz (kötü niyet sahipleri)" tarafından yapıldığı, gerek Müslüman gerek Hristiyan ahalinin kaymakamın çalışmalarından memnun ve kendisine müteşekkîr bulundukları belirtilerek, kaymakamın görevden alınması meselesinin tekrar ve etraflıca incelenmesi istendi. Buna rağmen de değişen bir şey olmadı ve Ömer Sâib Bey görevden alındı¹⁴. Yerine Ahmet Rüşdü Bey atandı. Birkaç ay içinde muhasebeleri de görülerek, Ömer Sâib Bey'e tamamen işten el çektirildi¹⁵ ve Ahmet Rüşdü Bey kaymakamlık vazifesini devraldı¹⁶.

"*Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılarından ve Halep hânedânından olan (Halep'in köklü ailelerinden birinin oğlu olan) İsa-zâde Ömer Ağa (Kaymakam Ömer Sâib)*", 1860 yılında, o sırada Antep Kaymakamlığı vazifesini yürüten Seyyid Ağa'nın, bu görev için liyakatsiz olduğu, uygunsuz hareket ve idaresizlikte bulunduğu gerekçeleriyle görevden alınması üzerine Antep Kaymakamlığı'na atanmıştı¹⁷. Seyyid Ağa da, hapse girmiş olan bazı suçlulardan serbest bırakılmaları karşılığı, haksız işlemlerle bazı davaların halli gibi konularda rüşvet aldığı gerekçeleriyle¹⁸ görevden alınmıştı. Fakat Seyyid Ağa'nın görevden alınmasıyla ilgili, bunlardan daha önemli ve meselenin aslını oluşturan gerekçe, Halep Valisi Mehmed Reşid Paşa'nın konuyla ilgili

¹⁴ Sadaret'ten Halep Valisi İzzet Paşa'ya 17 Cemâziyelevvel 1278 (20 Aralık 1861) tarihli şukka: A.MKT.UM, nr. 518/46.

¹⁵ Meclis-i Livâ-yı Ayıntab azaları tarafından Sadaret'e sunulan 3 Ramazan 1278 (5 Mart 1862) tarihli mazbata: A.MKT.UM, nr. 550/25.

¹⁶ Ahmet Rüşdü Bey'in Sadaret'e kaymakamlık görevine başladığını belirten ve bu göreve getirildiği için teşekkürünü hâvi 5 Ramazan 1278 (7 Mart 1862) tarihli tahrirâtı: A.MKT.UM, nr. 548/71. Ahmet Rüşdü Bey'in aynı tarihli ve aynı mânâda Halep Vilayeti'ne yolladığı diğer bir tahrirâtı: A.MKT.UM, nr. 555/28.

¹⁷ Sadaret'ten; Halep Valisi'ne, Maliye Nezareti'ne ve Kaymakam Seyyid Ağa'ya; Seyyid Ağa'nın görevden alınıp yerine Ömer Ağa'nın atandığına dair 1 Şaban 1276 (24 Şubat 1860) tarihli şukka: A.MKT.MVL, nr. 114/45. Sadaret'ten, Antep Kazası Kaymakamlığı'na tayin kılındığına dair Ömer Ağa'ya gönderilen 14 Şaban 1276 (8 Mart 1860) tarihli ilmühaber: BOA, Sadaret Mektûbî Kalemi Nezâret Gelen Giden Belgeleri (A.MKT.NZD.), nr. 307/83.

¹⁸ Sadaret'ten Halep Valisi'ne 10 Cemâziyelâhîr 1276 (5 Ocak 1860) tarihli şukka: A.MKT.UM, nr. 388/62.

Sadaret'e yolladığı tahriratında belirtilmişti. Mehmed Reşid Paşa, Antep ahalisi arasında beş on seneden beri süren ayrılığın artık "ırk ve asabiyyelere sirayet ettiği"ni ve kaymakamın da tarafsız kalması gerekirken kendi tarafını destekler görüldüğü için görevden alındığını belirtiyordu¹⁹. Mehmed Reşid Paşa'nın bu sözleri, 1860 gibi oldukça erken bir tarihte Ermeni milletinin bir "ırk" davası peşinde olduğunun idareciler tarafından fark edildiğini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Fakat Osmanlı Devleti Ermenilerin bu talepleri karşısında ilk zamanlar ciddi bir politika takip etmemiş, uzun müddet Ermenilerin bu taleplerini yerine getirerek onları bu davadan uzaklaştırabilmeyi denemiş ancak başarı elde edememiştir. Ermenilerin takip ettiği "ırk" davası tüm Ermeni toplumu içinde hızla yayılmaya devam etmiştir.

Seyyid Ağa'nın görevden uzaklaştırılmasından kısa bir müddet sonra Ömer Sâib Bey Antep'e gelerek kaymakamlık vazifesini devraldı²⁰. Antep Kaymakamlığı görevinden alınan Seyyid Ağa, uzun süre başka bir kaymakamlığa da verilmeyerek açıkta bekletildi²¹.

Ömer Sâib Bey Antep Kaymakamlığı vazifesine başladıktan sonra, ilk zamanlar her kesim tarafından sevilen ve desteklenen bir idareci olarak görevini sürdürdü. Hatta şehirdeki Ermeniler tarafından, daha önce Halep'te Ermenilere karşı bir takım faaliyetlerde bulunduğu ve şu anda da Hristiyanlara karşı uygunsuz hareketlerde bulunmaya devam ettiği gibi gerekçelerle şikâyet edilip görevden aldırılan Ömer Sâib Bey'in, bu olaydan yaklaşık beş-altı ay kadar önce görevden alınması gündeme gelmiş ancak buna da öncelikle Ermeniler

¹⁹ "... Ayıntab ahalisi beylerinde beş on seneden berü vuku' bulan nifâk ve muhâlefetin ıslahıyla cümlesinin dâire-i ittihâdda bulunmaları, mesâil her çend ikmâl olunsâ nifâk-ı mevrûh ırk ve asabiyyelerine sirâyet etmiş ve hazâkat-ı lûtfiyye ile tasfiye sırası geçüb adeta bir dem fâsid-ül-mizâc hükmünde bulunmuş olduğu halde tarafeynin mizân-ı hakkantıyyete vaz' olunarak haklarında muamele-i mütesavvıye icrası lazım gelirken kaymakam mûmâ-ileyhin maa-hazâ idaresizliği semeresi olarak bir tarafta bulunması ..." Halep Valisi Mehmed Reşid Paşa'dan Sadaret'e 27 Receb 1276 (20 Şubat 1860) tarihli tahrirat: A.MKT.UM, nr. 397/9.

²⁰ Ömer Sâib Bey'in Sadaret'e, kaymakamlık görevine başladığını belirten ve bu göreve getirildiği için teşekkürünü hâvi 17 Şevval 1276 (9 Mayıs 1860) tarihli tahriratı: A.MKT.UM, nr. 404/50.

²¹ Sadaret'ten Padişah'ın Dördüncü Mâbeyncisi'ne, Seyyid Ağa'nın uygun bir kaymakamlığa tayinine dair 21 Cemâziyelâhir 1281 (12 Kasım 1864) tarihli tezkire: BOA, Sadaret Mektûbî Kalemî Mühimme Odası Belgeleri (A.MKT.MHM.), nr. 318/62.

itiraz etmişlerdi. Kaymakamın görevden alınacağını duyulması üzerine şehirdeki Ermeni ileri gelenleri ve din adamları Sadaret'e yolladıkları bir mahzarda "*Ayıntab'da bulunan kâffe-i millet-i muhtelifenin (değişik milletlerden herkesin) emniyet ve rahat üzere*" olduğunu, bir müddet önce Şam'da meydana gelen bazı üzücü olayların²² Antep'e de sıçramasından endişe edildiği sırada kaymakamın beldeyi gece gündüz itina ile koruyarak, hangi millettense olursa olsun ahaliden kimseye bir zarar gelmemesi için uğraştığını anlattılar. Ayrıca daha önceki yıllarda Halep tarafından kasabaya gelerek, özellikle Halep'e yakın bölgelerdeki ahalinin ekinlerine ve hububat harmanlarına zarar veren urban aşiretlerinin Ömer Sâib Bey'in kaymakamlığı döneminde halka zarar veremediği, kaymakamın bu konuda da gerekli önlemleri aldığını; yine kendisinden önceki kaymakamlar döneminde görülen rüşvet ve haksızlık gibi olaylara asla meydan vermediği gibi konulardan bahsederek, her kesimden ve her millettense halkın Ömer Sâib Bey'den memnun olduğunu belirtip, kaymakamın görevine devam ettirilmesini rica ettiler²³. Bunun üzerine kazadaki her kesimin hoşnut olduğu bir kişi olan Ömer Bey görevden alınmayarak vazifesine devam etti. Ayrıca İstanbul'daki idareciler Ömer Bey'in kazadaki herkesin hoşnutluğunu kazanmış olmasından son derece memnundular²⁴. Şehirdeki Ermeni din adamları ve ileri gelenleri tarafından yollanan bu

²² 1860 yılında, Şam'da sokakta oynayan çocuklar arasında meydana gelen basit bir olay, Hristiyan ve Müslümanlar arasında silahlı çatışmaya dönüşmüş ve pek çok insan ölmüştü. Aynı tarihlerde Cebel-i Lübnan denilen bugünkü Lübnan'da da Müslüman Dürzilerle Hristiyan Maruniler arasında uzun zamandır devam eden anlaşmazlık iyice artmıştı. Öteden beri Suriye ve Lübnan'da gözü olan Fransa, bölgede Hristiyanların öldürüldüğünü iddia ederek, bölgeye asker ve donanma göndermeye kalkıştı. Fransa İmparatoru III. Napoleone atak bir politikayla otuz bin kişilik bir ordu hazırlığına girişti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, olayları yerinde inceleyerek gereken tedbirleri alması için Fuad Paşa'yı "Olağanüstü Delege" sıfatıyla Şam'a gönderdi. Fuad Paşa, şiddetli tedbirlerle olayları bastırdı. Bu arada Şam Valisi ve Arabistan Ordusu Kumandanı Ahmed Paşa ile birkaç subayı da idam ettirdi. Fuad Paşa'nın bölgedeki çalışmalarına Paris Büyükelçisi Ahmed Vefik Paşa'nın Paris'teki gayretlerinin de eklenmesiyle Fransa'nın bölgeye müdahalesi önlendi ve mesele giderildi. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, sadeleştiren Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 83; Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, X/40 (1946), s. 641-704.

²³ Antep Ermenilerinin ileri gelenleri ve din adamları tarafından Sadaret'e yollanan 15 Şevval 1277 (26 Nisan 1861) tarihli mahzar: A.MKT.UM, nr. 467/98.

²⁴ Sadaret'ten Ayıntab Kaymakamı Ömer Ağa'ya 21 Zilhicce 1277 (30 Haziran 1861) tarihli şukka: A.MKT.MHM, nr. 223/87.

mahzarın üzerinden beş-altı ay kadar bir süre geçmesinin ardından, Ermeni cemaatinin aynı kaymakam hakkında ciddi eleştirilerde bulunarak görevden alınmasını istemeleri ve bunda başarılı da olmaları Ermeni toplumu içinde tutarsız ve bozguncu faaliyetlerin hızla yayıldığını gösterdiği kadar Osmanlı yönetim sistemindeki bozulmaların da göstergesidir. Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmaya başladığı 1850'li yıllardan itibaren Antep neredeyse her yıl kaymakamının azledilip yerine bir başkasının atandığı bir merkez konumundadır. Birçoğu Ermenilerin bu tür şikâyetleri üzerine görevden alınan kaymakamların bir kısmı da Ermeni çetelerine karşı yeterli önlemleri almadığı için azledilmiştir. Fakat hemen hemen tamamının ortak özelliği, azil meselesinin bir şekilde Ermenilerle alakalı olmasıdır.

1890'lı yıllarda, ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Antep'te de Ermeniler tarafından oluşturulan gerginlikler gittikçe şiddete dönüşmeye başlamıştı. Çeşitli olaylardan dolayı birçok Ermeni tutuklanmıştı. 1891 yılında II. Abdülhamid'in mahkûm Ermenilere yönelik çıkardığı genel afı serbest bırakılan Ermeniler için Antep Ermeni Kilisesi Cemaati II. Abdülhamid'e yolladıkları bir telgrafla teşekkürlerini bildirdiler. "*Padişah-ı teb'a-perver ve şehinşâh-ı adalet-güster* (adalet yayan) *veliiyyü'n-ni'am* (lütüfta bulunan) *cihan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretleri ...*" diye hitap ettikleri padişaha, devletin sadık tebaası Ermenilere yönelik bu lütuflarından dolayı minnetlerini ifade ettiler²⁵. Fakat II. Abdülhamid, Ermeni toplumunun sevdiği bir padişah değildi. Yukarıdaki teşekkür belgesi de serbest kalan suçluların Padişah'a şirin görünmek çabasından başka bir şey değildir. Nitekim kısa süre sonra, 1892 yılı içinde, 1890'larda teşekkül etmiş olan Antep Ermeni Hınçak Komitesi mensupları, gayr-i müslimler kadar Müslümanların da baskılarına maruz kaldıklarını iddia ederek II. Abdülhamid'e karşı, Antep'te resmi dairelerin ve evlerin duvarlarına bildiriler asıp protestoya başladılar²⁶. Bu Hınçakların Antep'te halkı ayaklandırmaya yönelik ilk ciddi eylemiydi. Aynı yıl

²⁵ Yıldız Sad. Mütenevvia, 23 Cemâziyelâhır 1308, 459/231 D. No: 421'den naklen, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, IX (1890-1891), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 304.

²⁶ Frank Andrews Stone, "The Educational 'Awakening' Among the Armenian Evangelicals of Aintab, Turkey: 1845-1915", *The Society for Armenian Studies at the Eleventh Annual Meeting of the Middle East Studies Association*, N. Y., November 10-12, New York 1977, s. 18; Frank Andrews Stone, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*, London 1984, s. 149.

komite Antep'te belirgin bir güce sahip olmuştu²⁷. Yine aynı tarihlerde ülkenin birçok yerinde komiteciler tarafından benzer protestolar yapıyordu²⁸. Bu tarihten 1895 isyanı sonuna kadar geçen 3-4 yıllık sürede Antep'te Hınçaklar oldukça aktif olarak faaliyetlerde bulundular. 1894 yılında Amerikan Koleji hocalarının tutuklanmalarına sebep olan olaylar da Hınçak Komitesi'nin faaliyetleri sonucu meydana gelmişti. 1895 isyanını da organize eden komitenin etkin üyeleri isyan sonrası dağıtılmış; ancak bu kez de onların yerini Taşnaklar almıştır²⁹.

Komitelerin faaliyetleri yoğunlaştıkça idare de denetimi biraz daha sıkılaştırabilmek için uğraşıyordu. Ancak ülkenin içinde bulunduğu durumda bu çok kolay değildi. Halep vilayeti içinde, özellikle Antep ve Maraş civarındaki Ermenilerin taşkınlıkları gittikçe artıyordu. Ermeni komitecilerinin takip ve teftişini sağlamak amacıyla görevlendirilmesi gereken güvenlik güçlerinin masraflarını karşılamak için vilayet bütçesinde gerekli tahsisat bulunmuyordu. Halep Valisi Hasan Paşa, bu tür masrafların karşılanabilmesi için "aylık üç bin kuruş hafiyye tahsisatı" talebinde bulundu. Valinin başka bazı vilayetlerde de mevcut olan bu hafiyye tahsisatı için talep ettiği meblağ diğer vilayetlere göre oldukça yüksekti. Bunun için bu talebin tamamı karşılanamadı. Hicaz, Edirne ve Yanya vilayetleri tahsisatlarında fazla görünen bin beş yüz kuruş kesilerek Halep vilayetine tahsis edildi³⁰. Bölgede yeterli sayıda askerî kuvvet de bulunmuyordu. 1894 yılının sonlarına gelindiğinde; artık Antep, Kilis ve İskenderun civarında her an bir karışıklık başlaması beklenir olmuştu. Hasan Paşa, bunun için bu üç kazada, Halep'teki mevcut askerî birlikler de yerinde korunmak şartıyla en az birer tabur askerin bulundurulmasını talep etmişti.

²⁷ "Zeytin'da haydutların suret-i teşkili maksada muvafık olmadı. Bunlar çok cahildiler. Maraş ve Ayıntab'daki haydut çetelerinin teşkili iyidir. Muhaberatda matbaalar hurufuna müşabih yazılar yazınız. Yazıların kimin olduğu belli olmasın. Haydut çetelerinin teşkili için evvelce gönderilen talimatı güzelce ve muntazaman uygulayınız." Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi'nin İdare-i Müttehede-i Tahririyesi tarafından Adana Ermeni Murahhaslığı'na gönderilen 9 Ağustos 1892 tarihli mektup; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 56-58.

²⁸ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 210-211; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 464-469.

²⁹ Sarafian, a.g.e., s. 135.

³⁰ 25 Nisan 1309 (7 Mayıs 1893) tarihli irâde-i dâhiliye; BOA, İrâde-Dâhiliye (İ.DH), 1303/1310.L/9.

Dönemin şartları içinde hem ülke içindeki birçok bölgenin aynı şekilde asker ihtiyacı olması hem de bütçe şartlarından dolayı bu talebin Osmanlı Devleti için hemen yerine getirilmesi pek mümkün değildi³¹. Bu zorluklara rağmen aynı tarihlerde bir tabur askerin Antep'e sevki sağlanarak, meydana gelebilecek bir karışıklığa karşı mümkün olduğu kadar hazırlıklı olunmaya çalışıldı³².

1895 yılı başlarında Antep Kaymakamı Rıfat Bey'di. Halep Valisi Hasan Paşa'nın kız kardeşinin oğlu olan Rıfat Bey, gayretli ve çalışkan bir kişi olarak tanınan ve Antep Maarif-i Mahalliye Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük etmesi gibi, Müslümanlar arasında eğitim-öğretim faaliyetlerini yaygınlaştırmak için de çaba sarf eden birisiydi. Bu yönüne rağmen Rıfat Bey, Ermeni komitecilerinin faaliyetlerine karşı önlemler almakta pasif kalmakla eleştiriliyordu. Örneğin 1894 yılı Kasım ayı içinde Halep vilayeti tarafından Ermeni komitelerinin çalışmaları dikkate alınarak Antep'teki bazı komiteci Ermenilerin evlerinde arama yaptırılması istenmişti. Rıfat Bey bu durumu bazı Ermeni önde gelenlerinin hatırı için birkaç gün ertelemiş, arama yapacak memurları komitecilerin evlerine, böyle bir aramanın yapılacağı herkes tarafından duyulduktan sonra yollamıştı. Tabii ki aramalarda da bir şey bulunamadığı gibi, kazadaki diğer yetkililere göre idare, komiteci Ermeniler karşısında komik bir duruma düşmüştü. Kaymakam bundan önce de bir Müslüman kadına tecavüze yeltenen bazı Ermeni gençlerini yine önde gelen kimi Ermenilerin araya girmesiyle serbest bıraktırmıştı. Fakat dört gün sonra mahkeme tarafından

³¹ 18 Teşrin-i Evvel 1310 (30 Ekim 1894) tarihli irâde: BOA, Irâde-Husûsî (İ.HUS), nr. 30/1312 R/120.

³² İlerde görüleceği üzere Antep'teki isyandan önce Zeytun'da isyanın başlaması karşısında bu bir tabur askerin de Zeytun'a sevki istenmiş ancak kaza idaresi bu durumun meydana getireceği tehlikeleri düşünerek buna engel olmaya çalışmıştır. Ülkenin dört bir yanında başlayan isyanları önlemek için asker yetiştirebilmek Osmanlı Devleti'nin ciddi bir problemi olmuştur. Aynı şekilde devlet bütçesindeki sıkıntı da en az bunun kadar önemli bir problem olmuştur. Gerekli sayıda asker bulunmadığı gibi var olanlara da maaşları doğru dürüst ödenememektedir. Antep isyanı öncesi silâh altına alınmış olan Antep taburuna da uzun süre biraz ta'yinât dışında bir şey verilmemişti. Aylarca maaş alamayan askerlerin, kendilerinin bulunduğu zor durumla beraber memleketlerindeki aileleri de perişan durumda kalmıştı. Antep taburundan bazı askerlerin bizzat Padişah'a yolladıkları 16 Haziran 1896 tarihli bir telgrafta, sekiz aydır hiç para alamadıkları ve çok zor durumda oldukları belirtilmektedir. Asker namına Ayıntab Redif Taburu Birinci Bölük efradından Mehmed bin Mustafa tarafından Padişah'a yollanan 4 Haziran 1312 (16 Haziran 1896) tarihli telgraf: A.MKT.MHM, nr. 651/25.

suçlular tekrar yakalanıp, tutuklanmışlardı. İddiaya göre bunun üzerine kaymakamı, kendisinin serbest bıraktığı bu kişileri tutuklayan mahkeme üyelerine tehditte bulunmuştu³³. Ayrıca kaymakam Ermenilere silah temin ettiği tespit edilen kimi misyonerler hakkında da hiçbir işlem yaptırmamıştı. Yine kaymakam hakkında sırf yakınlığından dolayı bazı akrabalarını çeşitli görevlerde istihdam ettiği şeklinde şikâyetler de bulunuyordu. Bunlara dayanarak, Antep'te her an meydana gelmesi muhtemel bir isyan hareketi karşısında gerekli dirayeti gösterecek bir kişi olmadığı gerekçesiyle 1895 yılı Ocak ayı sonunda Rıfat Bey de görevden alındı. Antep gibi, Ermenilerin faaliyetleri dolayısıyla son derece nazik bir bölgede görev yapacak kaymakamın "*erbâb-ı dirâyet ve liyâkatdan*" olması gerekiyordu. Bunun üzerine Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilayetine bağlı İstanköy Kazası Kaymakamı Cavid Bey ile Rıfat Bey'in yerleri değiştirilerek, Antep Kaymakamlığına Cavid Bey getirildi³⁴.

Cavid Bey göreve başladıktan sonra Ermeniler yeni kaymakam hakkında da şikâyetle bulunmaya başladılar. Antep Kaymakamı'nın bazı yerlerde, "*ben edû-yı selâtin etmeyen (namaz kılmayan) adamı sevmem*" dediğini ve bir berber ve işçi ararken "*Hristiyan istemem İslam bulundurulması ...*" gibi sözler söylediğini ve bu sözlerden cesaret alan Müslümanların kendilerine zarar vermelerinden korktuklarını iddia ederek şikâyetle bulunmaya başladılar. Aynı şekilde Fransisken ve Amerikan Mektepleri Müdürleri de okullarda çocuklar arasındaki bazı kavgaları dahi, Ermenilere yönelik hareketlermiş gibi lanse etmeye uğraşıyorlardı³⁵. Aynı tarihlerde Ermeniler tarafından ödenmesi gereken 1894 ve 1895 yıllarına ait "*bedelât-ı askeriye*"ler de yine ödenmediği gibi, Mart ayı içinde mahallî idareye "*tanzim ve takdimi iktiza eden bedelât-ı askeriye tevzi defterleri*" de teslim edilmedi. İdarenin bu konudaki talepleri de Ermeniler

³³ Ayıntab Kazası Bidayet Mahkemesi Müstantik Muavini Mesud Bey tarafından Padişah'a çekilen 2 Kânûn-ı Evvel 1310 (22 Aralık 1894) tarihli telgraf: BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), nr. 110/122 lef 3.

³⁴ 16 Kânûn-ı Sâni 1310 (28 Ocak 1895) tarihli irâde-i dâhiliye: İ.DH, nr. 1319/1313.Ş/13. Yeni görev yerlerine giden Rıfat Bey'le Cavid Bey'in harcırahları ve aylıkları ile ilgili Dâhiliye Nezareti'nden Cezâyir-i Bahr-i Sefid ve Halep Vilayetleriyle Sadaret'e 4 Mart 1311 (16 Mart 1895) tarihli varaka: DH.MKT, nr. 329/74. Rıfat Bey'in görevden alınmasıyla ilgili olarak ayrıca bkz. BOA, Hariciye Nezâreti Siyasi Kısım Belgeleri (HR.SYS), nr. 189/4 (5 Mart 1311-17 Mart 1895); HR.SYS, nr. 30/26 (3 Nisan 1895).

³⁵ Halep Vilayeti'nden Sadaret'e 15 Nisan 1311 (27 Nisan 1895) tarihli şifre telgrafnâme sureti: A.MKT.MHM, nr. 693/11.

tarafından şikâyet konusu oluyor ve bu durumun da kendilerine uygulanan kötü davranışlardan olduğu iddia ediliyordu. Halep Valisi meseleyi Dâhiliye Nezâreti'ne bildirdi ve konunun Ermeni Patrikhanesi'ne anlatılmasını ve Patrikhanenin de Antep'teki Ermeni cemaatine, ödenmesi gereken bu vergiler konusunda uyarıda bulunmasını istedi³⁶. Uygulanmaya başlanmasından beri sürekli sorun olan bedelât-ı askeriyelerin ödenmesinde Osmanlı Devleti Ermenilere her türlü kolaylığı gösteriyordu. 1292 (1876-1877) senesine kadar fakir ve iş göremez durumda olanlar böyle bir vergiyi ödeyemeyecekleri ve iş göremez durumda olduklarından askerlik de yapamayacakları için bir bölgede ödenecek toplam verginin dörtte birlik kısmı indirim sayılarak alınmıyordu. Böylece hem böyle zor bir durumda olanların vergi vermemeleri sağlanıyor hem de bu durumda olanların ödemeleri gereken miktar diğerlerinin vergisine eklenmeyerek onların da vergi yükü hafifletilmiş oluyordu. Buna rağmen Dâhiliye Nezâreti tarafından Ermeni Patrikhanesi'ne bildirilen durum karşısında patrikhaneden de verginin ödenememesinin daha önce alınan vergilerdeki bazı yanlış hesaplamalardan ve ahalinin fakir u zaruretinden kaynaklandığı, tevzi defterlerinin de sürekli zamanında verildiği şeklinde geçiştirici bir cevap alındı³⁷.

Kısa süre sonra kaymakam Cavid Bey de görevden alındı ve Suriye Vilayeti'ne bağlı Hama Kazası Kaymakamı İhsan Bey ile Cavid Bey'in yerleri değiştirilerek, Antep Kaymakamlığı görevine İhsan Bey getirildi³⁸. Daha sonra İhsan Bey Antep'e gelerek, Antep Kaymakamlığı vazifesini devraldı³⁹. Aslında İhsan Bey'in bu göreve getirilmesinin oldukça yerinde bir karar olduğu ileride görülecektir. Yeni kaymakamın vazifeye başlamasından birkaç ay sonra ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Antep'te de meydana gelen Ermeni isyanının gerek öncesinde gerekse de isyan sırasında ve sonrasında İhsan Bey'in oldukça yararlı hizmetleri görülecektir.

³⁶ Halep Valisi Hasan Paşa'dan Dâhiliye Nezâreti'ne 11 Mayıs 1311 (23 Mayıs 1895) tarihli telgraf: DH.MKT, nr. 380/35.

³⁷ Ermeni Patrikhanesi'nden Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne 18 Temmuz 1311 (30 Temmuz 1895) tarihli karar: DH.MKT, nr. 417/59 lef 1.

³⁸ 16 Mayıs 1311 (28 Mayıs 1895) tarihli irâde-i dâhiliye: L.DH, nr. 1323/1312.Z/9.

³⁹ Dâhiliye Nezâreti'nden Halep ve Suriye Vilayetleri'ne 24 Haziran 1311 (6 Temmuz 1895) tarihli şukka: DH.MKT, nr. 393/15.

B. 16 Kasım 1895 Antep İsyanı

1. 1895 Zeytun İsyanı ve Antep'e Etkileri

Ermeniler, Osmanlı ülkesinin her tarafında gittikçe huzursuzluk kaynağı olmaya başlıyorlardı. 1895 yılında Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Zeytun'da da bir isyan başlattılar. Zeytun bölgede Ermeni nüfusun en kalabalık olduğu yerlerden biriydi. Buradaki isyana Antep de dâhil olmak üzere çevre illerde bulunan birçok Ermeni de katıldı⁴⁰. Sürekli bir isyan bölgesi ve Antep'e de yakın bir yerleşim olan Zeytun'daki olaylar her zaman Antep Ermenilerini de hareketlendirirdi. Antep Ermenileri Zeytun'da çıkan isyanlara, küçük gruplar halinde Zeytun'a geçip bizzat isyanın içinde yer alarak destek verdikleri gibi, Zeytun'daki isyancılara çeşitli maddî yardımlarda da bulunurlardı⁴¹.

* Dağlık arazide sarp bir mevkide bulunan Zeytun Ermenileri, arazi şartlarından da istifade ederek bir nevi feodal idare altında toplanmış olup, "İşhan" adı verilen kişiler tarafından yönetiliyorlardı. Bu idare tarzı 1895 yılına kadar devam etti. Osmanlı Devleti, bu yılda hem işhanların nüfuzuna hem de bu idare tarzına son verdi. Zeytun Ermenileri bölgede defalarca isyan çıkarmışlardır. Önceleri vergi vermemek, yönetime karşı gelmek gibi sebeplerle ortaya çıkan isyanlar, zamanla istiklal kazanma fikrine dönüşmüştür. 1915 yılı Mart ayında da yine benzer bir ayaklanma çıkaran Ermenileri bastırmak üzere bölgeye giden Türk kuvvetleri burada birçok şehit vermiştir. İsyanın bastırılmasının ardından, bu şehitlerden biri olan Maraş Jandarma Bölük Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey'in ismine izafeten "Zeytun" ismi padişahın buyruğu ile "Süleymanlı" olarak değiştirilmiştir. Yaşar Akbıyık, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli", *Belleten*, LIV/209 (1990), 435-438.

⁴⁰ Zeytun isyanına Antep, Maraş, Urfa, Halep, İskenderun, Adana, Haçin, Kayseri, Gürün, Mamuretülaziz (Elazığ), Diyarbakır, Van ve Bitlis'te yaşayan Ermeniler her türlü yardımda bulunmuşlardır. (Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, I, 147); Zeytun isyanı sırasında Maraş'ta yakalanan Papaz Dergorn ve Antep'te yakalanan Toros isimlerindeki iki şaki verdikleri ifadelerde isyanlar sırasında çevre yörelerden isyanlara verilen yardımları da gözler önüne serdiler. Maraşlı Papaz Dergorn ifadesinde, kendisinin de Maraş Ermeni fesad cemiyetleri reislerinden birisi olduğunu itiraf etmiş ve Maraş Ermeni Katolik Murahhasının ve Ermeni Patriği'nin dahi isyana yardımı olduğunu beyan ederek, tüm bunların İngiltere'nin vaat ettiği askerî yardımdan cüret aldıklarını belirtmiştir. Antep'te ele geçirilen Toros isimindeki Ermeni de, Zeytun isyanına destek vermek için Zeytun'a gittiklerini ancak aç kalmaları yüzünden beş arkadaşıyla beraber kaçtıklarını belirtmiş ve Zeytun'da şu anda bir İngiliz kumandan ile beş yüz İngiliz ve on bin silahlı Ermeni bulunduğunu ve bunların Kayseri ve civar yerlerden gelerek geceleri Zeytun'a girdiklerini söylemiştir. Halep Valisi Zihni Paşa'nın Sadaret'e 7 Kânûn-ı Evvel 1311 (19 Aralık 1895) tarihli telgrafı: AMKT.MHM, nr. 648/5.

⁴¹ Sarafian, *a.g.e.*, s. 123.

23 Temmuz 1895 tarihinde, II. Abdülhamid'in Ermeniler hakkında çıkardığı genel aftan faydalanan Hınçak Komitesi'nin Londra'daki genel merkezi Aghasi (Garabet Tursargisyan) adlı teröristi Kilikya'ya (Çukurova) gönderdi. Aghasi, Amerika ve İngiltere'de okumuş, 1890 Kumkapı hadisesinin tertipçileri arasında olması sebebiyle, hükümet tarafından arandığından Amerika'ya kaçmıştı. 1893 yılında arkadaşları ile önce Kıbrıs'a, oradan da çokça cephane ve silahla birlikte bir yelkenli ile Antakya'nın Süveydiye ilçesine gitmiş, burasını kendisine merkez yapmıştı. Aghasi, arkadaşları ile Süveydiye'deki Ermenileri Hınçak Komitesi'ne üye yapmış, daha sonra arkadaşlarından Harputlu Tüfekçiyen Sergis'i "Vahan" takma adı ile Halep ve Antep taraflarına göndererek, komite adına 110 lira (altın para) toplatmıştı. 1894 Mart ayı başlarında Maraş'a gelen Aghasi, Zeytun Ermenileri ile toplantılar düzenledi, Zeytun ve civar köylerinde geniş bir örgütlenmeye gitti. 1895 Temmuz ayında Zeytun'a bağlı Alabaşlı köyüne giden Aghasi'ye burada, Amerika'dan gelen Hreçya, Abah, Nişan, Mleh ve Garabet adlı şahıslar katıldı. Aghasi köylülerden hediye adı altında paralar alıyor ve İngilizler hakkında peri masalları anlatıyordu. Yapılan toplantılarda, gerekli silah ve paranın komite tarafından verildiği, ayaklanma başlar başlamaz İngiliz donanmasının Mersin ve İskenderun'a geleceği propagandasını yapıyordu. Aghasi, Halep'teki İngiliz Konsolosu ile de devamlı temas halinde bulunuyordu⁴².

Zeytun'da 24 Ekim 1895'te başlayan Ermeni isyanı üzerine 24 Aralık 1895 tarihinde Türk askerî birlikleri Zeytun'u kuşattı. Kuşatma sonucu sıkışan Ermeniler, İngilizlerin Halep Konsolosluğu'na başvurarak, İngiliz Hükümeti'nin olaya müdahale etmesini istediler. Bunun üzerine Halep'teki Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya ve Avusturya'yı temsilen İtalya Konsolosları Zeytun'a gelerek araya girdiler ve uzlaşma teklif ettiler. Sonuçta, savaştıkları silahların teslimi, genel af, Ermeni komitecilerinin yurtdışına çıkarılması, vergilerin azaltılması şartları ile asiler teslim oldu. Böylece isyan sona erdi⁴³.

⁴² Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1915)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, s. 145-146; 1895 Zeytun isyanıyla ilgili olarak ayrıca bkz. Gürün, *a.g.e.*, s. 229-230; Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, I, 106, 128, 157, 191; Uras, *a.g.e.*, s. 491-499.

⁴³ Akbıyık, *a.g.m.*, s. 436; Gürün, *a.g.e.*, s. 231.

2. İsyan Öncesi Antep'te Yaşanan Karışıklıklar

İhtilâlcî Hınçak komitesinin Antep ve Kilis'te de birer şubesi vardı ve bölge komite tarafından isyan edilecek yerler arasında gösterilmişti. Zeytun'da isyanın başlaması ve giderek yayılmasıyla, Ekim ayı başlarından itibaren komiteciler Antep'te de taşkınlıklara başladılar. Zeytun'da karışıklıkların başlamasıyla Halep'ten, oradaki askerî kuvvetlere destek olmak üzere, Antep Redif Taburu'nun Zeytun'a gönderilmesi istendi. Ancak Zeytun'la beraber Antep'te de bir karışıklık meydana geleceği ortaya çıkmıştı. Ekim ayı başlarından itibaren Antep'e aniden Ermeni göçleri başlamıştı, çevre illerden her gün yüzlerce Ermeni kasabaya geliyordu. Antep'ten bazı askerî kuvvetler Zeytun'a gitmeye başlamış ve redif taburunun da tamamen oraya sevk edileceği halk arasında da konuşulur olmuştu. Çevreden gelenlerle nüfusları iyice artan Ermeniler, 21 Ekim 1895 Pazartesi günü, tamamı silahlı olarak, Müslüman evlerinin önünde, bazı kiliseler ve Amerikan Koleji civarında toplanarak, saatlerce havaya silah sıktılar. Yakın bir zamanda kazada bir isyan ve katliamın meydana geleceği artık açıkça ortaya çıkmıştı. Ermeniler resmen devlete meydan okuyor ve Müslümanları tehdit ediyorlardı. Müslümanlar tamamen korku ve dehşet içindeydiler. Böyle bir durumda Antep Redif Taburunun, Zeytun'a sevk edilmek istenmesi, *"etrafta görülen emsâli delâletıyla müsbet olan Ermenilerin buraca da devlet-i ebed-müddetimizin başına bir gâile-i azimiye çıkarmasına"* sebebiyet verecekti⁴⁴.

İsyan öncesi yaşanan bu karışıklık esnasında Ermeniler, Allah'a ve Hz. Peygamber'e küfürler ediyor, Müslümanlara; *"Oldu Hâyetan' Gitti Âli-i*

⁴⁴ Antep Kaymakamı İhsan Bey ve diğer kaza idarecilerinin kazadaki vaziyeti İstanbul'a bildiren 31 Teşrin-i Evvel 1311 (12 Kasım 1895) tarihli telgrafları: A.MKT.MHM, nr. 648/10 lef 10. Kaymakam İhsan Bey ve diğer yetkililerin aynı günkü (31 Teşrin-i Evvel 1311-12 Kasım 1895) başka bir telgrafları: A.MKT.MHM, nr. 646/33. Zeytun'a asker sevkîyatının devam etmesi üzerine, yine Kaymakam İhsan Bey ve kaza idaresi tarafından İstanbul'a, aynı tehlikelere dikkat çeken başka bir telgraf daha çekildi: A.MKT.MHM, nr. 648/10 lef 12 (2 Teşrin-i Sâni 1311-14 Kasım 1895).

Ermeni mitolojisine göre, Ermeniler Hz. Nuh'un soyundan gelmektedirler. Mitolojiye göre Hz. Nuh'un soyundan, Hz. Nuh'un oğlu Kamer, Kamer'in oğlu Tiras, Tiras'ın oğlu Torkom ve Torkom'un oğlu Hayk dünyaya gelmiştir. Hayk da Ermenileri birleştirerek onları bir millet yapan ve ilk hükümdarları olan şahıstır. Bu inançtan dolayı Ermeniler kendilerini 'Hayk Milleti', kurmayı tasarladıkları 'Büyük Ermenistan' devletini de 'Hâyetan' olarak tanımlamaktadırlar. Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 25.

Osman”, “*Mülk Osmanlı Elinden Çıktı Ermeniler Hükümet Edecek*”, “*Ulemânızın lâşesini kelblere yedireceğiz* (âlimlerinizin leşlerini köpeklerle yedireceğiz)” gibi hakaret ve tehditler yağıdırıyorlardı⁴⁵. Bu şartlarda Antep taburunun yerinden oynatılmaması gerektiği gibi, Ermenilerin bir isyana yönelik hareketleri ve Müslümanların yaşadıkları korku ve dehşet dikkate alınarak bir an önce daha başka askerî destekle beraber gerekli mühimmat ve yeterli miktarda topun bir an önce Antep’e yetiştirilmesi gerekiyordu⁴⁶.

Ancak askerî taburun Antep’te kalmaya devam etmesi hakkında herhangi bir emir gelmeyince Antep Kaymakamı İhsan Bey, İstanbul’a, 16 Kasım günü sabaha karşı, yakında kazada bir kargaşa yaşanmasının artık kaçınılmaz görüldüğünü belirten ve bu konuda bir girişim yapılmazsa istifasının kabulünü isteyen aşağıdaki telgrafı yolladı.

“Huzûr-ı Sâmi-i Sadâret-uzmâ’ya

Ayıntab’ın kesh eylediği ehemmiyet-i fevka’l-âde (*Antep’te oluşan olağanüstü durum*) mevcut olan bir tabur askerin yerine diğer tabur gönderilmeksizin kaldırılacak olursa memleketin azim tehlikede kalmasını müstelzim olacağı (*memleketin büyük bir tehlikede kalmasına sebep olacağı*) müteaddid (*birçok*) mazbata ve ma’rûzât-ı telgrafiye ile arz olunduğu halde gayr-ı muntazam iki bölüğe tevdi’iyle (*yerini düzensiz iki bölüğe bırakarak*) taburun merkeze azimeti (*gitmesi*) hakkında tabur binbaşısına emr-i kat’î verilmesi, Ermeni ve İslam beyninde (*arasında*) artmakta olan harekât ve muamelât-ı hasmâneye (*düşmanca muamelelere*) taburun hareketiyle bir şûriş (*karışıklık, kargaşa*) ve fesâdın vuku’a gelmesini kaviyyet göstermekte (*güçlendirmekte*) olub, bu hâle ve ma’rûzât-ı mükerrerinin (*tekrar tekrar bildirilmiş maruzatların*) nazar-ı merhamete (*dikkate*) alınmamasından münbais olacak (*ileri gelecek*) mes’uliyetten kurtulmak üzere istifamın kabulüyle yerime diğerinin acilen

⁴⁵ Antep Nakibüleşrafi ve kazanın önde gelen Müslümanlarının 16 Kasım isyanı sonrası, kazada bir süredir yaşananları Şeyhülislam ve Halife’ye bildiren 18 Teşrin-i Sâni 1311 (30 Kasım 1895) tarihli telgrafları: BOA, Yıldız Perakende Maruzat Evrakı – Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ.), nr. 32/67; A.MKT.MHM, nr. 647/32.

⁴⁶ Halep Vilayeti’nden Sadaret’e çekilen 26 Teşrin-i Evvel 1311 (7 Kasım 1895) tarihli telgrafname hâlli: A.MKT.MHM, nr. 648/10 lef 3.

i'zâmina (gönderilmesine) merhamet buyurulmasını kemâl-i tazarru' ile (yalvararak) istirhama cür'et eylerim. Fermân."

Ayıntab Kaymakamı

İhsan

Kaymakama hemen telgrafla verilen cevapta Antep taburunun orada kalmasına karar verildiği bildirildi⁴⁷.

3. İsyanın Başlaması, Ermenilerin Katliam Teşebbüsü ve Müslüman Halkın Tepkisi

Ancak aynı gün Ermeniler Antep'te isyan başlattılar. Taburun kazada bulunması dahi isyanın şiddetini önleyemedi. O gün Antep'ten Zeytun'a geçen Birecik Redif Taburuna hemen haber verilerek, Antep'e dönerek buradaki isyana müdahale etmesi istendi; ancak bu da isyanın sona erdirilmesine yetmeyecek ve olayların tamamen önüne geçebilmek için çevreden birçok askerî kuvvetin gelmesi gerekecekti⁴⁸.

Antepli Müslümanlardan Küçük Elli lakabındaki birisinin Ahmed ismindeki on beş yaşındaki oğlu, Bagos isminde bir Ermeni'nin yanında çıraklık yapıyordu. 16 Kasım sabahı, küçük çocuk, sabahın erken saatlerinde iplik almak için ustasına giderken (vesikada küçük çocuğun iplik almak için ustasına gittiği belirtiliyor, büyük ihtimalle küçük çocuk bir Ermeni terzinin yanında çıraklık yapıyordu) Ermeni mahallesinde Antep Ermeni Protestan Cemaati'nden ve Hınçak Komitesi Reisi Agop Babekyan'ın evinin önünden geçerken Babekyan tarafından kurşunlanarak öldürüldü. Kısa bir müddet sonra başka bir mahallede birbirini müteakib iki Müslüman daha Ermeniler tarafından öldürüldü. Bunun ardından da zaten daha önceden isyan için hazırlıklarını yapmış olan komiteci Ermeniler bazı mahalleler ile çarşı ve pazarlarda Müslümanlara hücum ettiler⁴⁹.

Olayın daha önceden planlandığı gayet açıktı. Bir şekilde birisine ateş açılacak, Babekyan ilk ateşi kendisi açarak diğer komite üyelerine de harekete

⁴⁷ A.MKT.MHM, nr. 648/10 lef 11 (4 Teşrin-i Sâni 1311-16 Kasım 1895).

⁴⁸ Ayıntab Kaymakamı İhsan Bey'in aynı günkü başka bir telgrafı: A.MKT.MHM, nr. 648/10 lef 9.

⁴⁹ Halep Valisi Hasan Paşa'dan Sadaret'e 8 Teşrin-i Sâni 1311 (20 Kasım 1895) tarihli telgraf: A.MKT.MHM, nr. 647/5 lef 5.

geçme işareti vermiş olacaktı. Küçük çocuğun katledilmesiyle isyan başlatılmış oldu. Ermeniler tarafından sıkılan kurşunların Antepli Türkler tarafından ilk defa görülüyor olması da bölge Ermenilerine dışarıdan verilen desteği kanıtlayan delillerdendir³⁰.

Ermeniler Zeytun'daki olaylar üzerine Antep Redif Taburunun Zeytun'a sevk edileceğinin duyulmasıyla Müslüman mahallelerindeki mahzen, hane ve dükkânlarının eşyalarını Ermeni mahallesine nakletmişler ve çarşıdaki bütün silah, barut ve kurşunları toplamışlardı. İsyanın başlamasıyla istihkâm şekline getirdikleri cadde üzerindeki Ermeni evlerinden Müslümanlar üzerine kurşun ve dinamit fırlatarak ortalığı ateşe verdiler. Ayrıca Ermeni evlerinin pencerelerinden yoldan geçen Müslümanların üzerine zenç (zaç yağı, sülfürik asit; demir sülfattan oluşan bir çeşit yakıcı kimyasal madde) ve kezzab döküyorlardı. Bu vahşetin o anki en önemli hedefi, Antep Redif Taburu'nun Zeytun'a geçmesini engelleyerek, orada devam etmekte olan isyanın başarıya ulaşmasına katkı sağlamaktı³¹.

Bu tarihlerde İngiltere'nin Halep Konsolosu Barnham bir Çerkez görevliyi, Antep ve Maraş'taki misyonerlere birer mektup vermek üzere bölgeye göndermişti. Çerkez görevli mektubu vereceği misyonerlerle iletişim kuramasa da Antep, Maraş ve Zeytun'daki olaylarla ilgili birçok bilgi topladı ve dönüşte bunları bir rapor halinde konsolosa sundu. Barnham da bunları bir rapor halinde İngiltere'ye bildirdi. Konsolosun raporunda Antep olayları şöyle anlatılıyordu:

"Yaklaşık iki hafta önce konsolosluk görevlilerinden bir Çerkez görevliyi Ayıntab ve Maraş'taki misyonerlere gönderme fırsatı buldum, fakat görevlim, şimdi misyonerlerle irtibat kurmayı başaramadan geri döndü ama çok ilginç ve bence güvenilir bilgiyle geri döndü. Ayıntab'taki katliâm, rapor edildiği gibi, ayın on beşinde Cuma günü değil, ayın on altısında, cumartesi günü (16 Kasım 1895) gerçekleşti ve sabah saat sekizde başlayıp, öğleden sonra dörde kadar devam etti. Silahların, tabancaların, bıçakların ve hatta çakıların acımasızca kullanıldığı fevkalade vahşi kavgada can kaybı tahmin edilenden çok daha fazladır. Can kaybının büyük kısmı Ermeni evlerinin pencerelerinden fırlatılan

³⁰ M. Oğuz Göğüş, *İlk İnsanlardan-Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, Cihan Ofset Matbaası, İstanbul t.y., s. 368.

³¹ Antep Nakibüleşrafı ve kazanın önde gelen Müslümanlarının 16 Kasım isyanı sonrası, kazada bir süredir yaşananları Şeyhülislam ve Halife'ye bildiren 18 Teşrin-i Sâni 1311 (30 Kasım 1895) tarihli telgrafları: Y.PRK.AZJ, nr. 32/67; A.MKT.MHM, nr. 647/32.

bombaların patlaması sebebiyle oldu. Özellikle, evini dinamit ve bomba deposu haline getiren Babik Oğlu'nun evinden atılan bombalar ve dinamitler, birçok insanın ölümüne sebep oldu. Bu adamın ertesi gece patlayıp orada yaşayanların ölümüne neden olan, bitişik evde bir bomba, mermi, dinamit vs. deposu vardı. Ermeni evlerinden sokaktan geçen insanların yüzlerine sülfürik asit fışkırtılıyordu. Görevlim, yüzlerine dökülen asit yüzünden, iki zaptiyenin yüzleri tahrip edilmiş bir şekilde taşınarak götürüldüğünü görmüş. Ayrıca Ermeniler tarafından kuyulardaki sular da zehirlenmiştir. Görevlim cumartesi günü bu kuyulardan birine su içmek için gittiğinde, bir zaptiye tarafından içmemesi konusunda uyarıldığını ve kendisine sudan içer içmez ölen iki köpeğin leşlerinin gösterildiğini belirtmektedir. Ertesi gün de, başka bir kuyunun yanında dört tane köpek ölüsü ve yıkılmış bir şekilde hastaneye götürülmekte olan iki adam görmüş⁵². İnsanlara asit döküp, bombalar atacak kadar barbar olan bu kişilerin bu vahşeti de yapabileceği sonucuna vardım. Şunu açıkça belirtmeliyim ki; çarşı-pazarın yağmalanması kazaya dışarıdan gelen Kürtler, Araplar ve Türkmenlerin işi olsa da, sülfürik asit ve bomba atarak yeteri kadar barbarlık yapanlar aynı zamanda bu katliâmın sorumlularıdır. Kısacası bu vahşetler, anarşi olaylarında kullanıldığı bilinen her dehşetli aracı kullandığı apaçık görünen Ermeniler tarafından yapılmıştır.⁵³

⁵² Antep'te Ermeniler tarafından kimi kuyu sularına zehir katıldığı bilgisi, isyandan sonra Halep Valisi Hasan Paşa tarafından da Sadaret'e bildirilmiştir. Hasan Paşa'nın verdiği bilgilere göre; Antep Kaymakamlığı tarafından Antep'te Ermeniler'in suları zehirlediği bildirilince tahkikat yapılması istenmiş, şüpheli su bir hayvan üzerinde tahlil edilince hayvan ölmüştür. Bunun üzerine şehre iki gün su verilmemesi ve şehir suyunun tamamen tahlilden geçirilmesi istenmiştir. Ancak ilginç olan şey, tahlil için görevlendirilen iki doktorun da Amerikan Koleji ve Amerikan Hastanesi'nde görevli doktorlar olmasıdır. Halep Valisi Hasan Paşa'dan Sadaret'e 10 Teşrin-i Sâni 1311 (22 Kasım 1895) tarihli telgraf. HR.SYS, nr. 2791/5 lef 4.

⁵³ F.O. 424/184, pp. 448-450, No. 783/2, Consul Barnham to Sir P. Currie, Aleppo, November 28, 1895. (zik.) Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, IV (1895), Türk Tarih Kurumu (T.T.K.) Yayını, Ankara 1990, 641-643. Barnham'a isyandan birkaç gün sonra muhtemelen Antep'teki misyonerler tarafından yollanan kimi mektuplar da iki hafiye tarafından ulaştırılmıştı. İngiliz Sefareti Hariciye Nezareti'ne Halep Valisi'nin hafiyeleleri yakalatıp mektuplara da el koyduğunu şeklinde şikâyetle bulundu ama böyle bir şeyin söz konusu olmadığı anlaşıldı. Mektuplar hafiyele tarafından konsolosa ulaştırılmıştı. Halep Vilayeti'nden Hariciye Nezareti'ne 9 Teşrin-i Sâni 1311 (21 Kasım 1895) tarihli tezkire: A.MKT.MHM, nr. 647/16 lef 4.

Başta sürekli bir isyan bölgesi olan Zeytun olmak üzere Antep, Maraş, Urfa, Kilis gibi bölgedeki birçok yerde aynı anda isyanlar çıkması Müslüman ahalinin de Ermenilere karşı sert tepkiler vermesine neden oluyordu. İsyançı Ermeniler tarafından bunlar yapılırken Müslüman ahali de ayaklandı ve isyancılarla halk arasında şiddetli bir mücadele yaşandı. Kazada bulunan az sayıdaki askerî kuvvet, bir yandan isyancılarla mücadele ederken bir yandan da Müslümanların daha sert tepkiler vermelerini önlemeye uğraşıyordu. Ayrıca isyanın ardından Ermenilere karşı koyan Antep ahalisine destek olmak için Antep'in kasaba ve köylerinden pek çok Müslüman da kazaya gelmişti. İhsan Bey, Ermenilerin bir süredir devam ettirdiği başıbozukluğun şiddetli bir isyana dönüşmesinden ve Müslümanların da Ermenilere benzer bir sertlikle karşılık vermesinden bir gün sonra İstanbul'a çektiği telgrafta; kazada tam bir karmaşanın hâkim olduğunu ve dünkü hadiselerin tekrar yaşanmasından korkulduğunu, bunun yanında yakın çevrede bulunan köy ve kasabalardan gelen bazı aşiret ve oymaklardan dört-beş bin kadar Müslümanın da Ermenilere karşı Müslümanlara destek vermek amacıyla kasabanın çevresini kuşattıklarını belirterek; gerek isyancıların bir an önce etkisiz hale getirilerek silahlarının toplatılması için gerekse de çevreden toplanan bu Müslümanların karşı bir harekâta girişmesini engellemek için gerekli askerin bulunmadığını belirtti ve en kısa zamanda, hiç olmazsa en az bir tabur askerin ve bir miktar topun Antep'e gönderilmesini talep etti⁵⁴.

16 Kasım günü akşama doğru, şehirde bulunan ve yakın çevreden desteğe gelen askerî güçlerin müdahalesiyle asayiş sağlanmaya ve gerek isyançı Ermeniler gerekse isyançı Ermenilere karşı koymak için faaliyete geçen bir kısım Müslüman Türkler ve kaza dışından gelen Müslüman aşiretler kontrol altına alınmaya çalışılmıştı⁵⁵. Ancak Maraş ve Zeytun taraflarında devam eden ve daha şiddetli olan olaylar dolayısıyla Halep'ten Antep'e daha fazla destek gönderilmesi mümkün olamıyordu⁵⁶. Olayın tamamen bir Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşmesini engellemek için bir an önce isyana kalkışan Ermenilerin ele geçirilerek silahlarının alınması, çevre kasaba ve köylerden

⁵⁴ Ayıntab Kaymakamı İhsan Bey'in Sadaret'e 5 Teşrin-i Sâni 1311 (17 Kasım 1895) tarihli telgrafı: A.MKT.MHM, nr. 647/9 lef 3.

⁵⁵ 5 Teşrin-i Sâni 1311 (17 Kasım 1895) tarihli Halep Vilayet-i Celilesi'nden Makam-ı Sadaret-i Uznâ ile Makam-ı Seraskerî'ye mevru telgrafname suretidir: BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK), nr. 108/55.

⁵⁶ Halep Valisi Hasan Paşa'dan Sadaret'e 4 Teşrin-i Sâni 1311 (16 Kasım 1895) tarihli telgraf: A.MKT.MHM, nr. 647/9 lef 2.

gelen bu Müslümanların da daha sert bir harekâta girişmeden evlerine dönmelerinin sağlanması gerekiyordu. Antep'teki kimi Müslüman din adamları ve şeyhler bu aşiretlere gönderilip nasihatlerde bulundurulularak, evlerine dönmelerine ve olayların daha fazla büyümesinin önlenmesine çalışıldı⁵⁷.

4. İsyanın Bastırılması ve İsyanlıların Tutuklanmaları

Bunların ardından da İstanbul'dan, Dördüncü ve Beşinci Ordu Kumandanlıklarına verilen bir emirle, Maraş ve Antep taraflarında yaşanan karışıklıkların bir an önce sonlandırılması istendi⁵⁸. Aynı gün (19 Kasım Salı) Antep'te huzur ve asayiş büyük oranda sağlanmış, kazada yeni bir olay meydana gelmemiş, karışıklık büyük oranda sonlandırılmıştı⁵⁹.

Müslüman din adamları Müslüman halkı sakinleştirirken askerî güçler de komiteci Ermenileri kontrol altına almışlardı. Fakat her an yeni bir olayın meydana gelebileceği endişesinden dolayı, kazanın askerî olarak daha da güçlendirilmesi zorunluluk haline gelmişti. Halep ve Antep'ten bu konuda gelen ısrarlı talepler üzerine Sadaret, 21 Kasım Perşembe günü Seraskerlik'ten; Antep'teki fenalığın tamamen men'i için oradaki kuvvete iki tabur piyade ve iki topun ilâveten gönderilmesini; ayrıca İskenderun, Antakya, Süveydiye, Urfa ve civar yerlerde meydana gelebilecek her türlü vukuat ihtimaline karşı da hemen tertib-i mahsus vapurla İskenderun'a dört tabur asker yetiştirilmesini istedi⁶⁰.

Bir yandan idare, karışıklıkların tamamen önüne geçebilmek için önlemler almaya çalışırken bir yandan da Ermeniler yeni bir olay çıkarmaya uğraşıyorlardı. 22 Kasım'a kadar kargaşanın büyük oranda sükûnete döndürülmüş olmasına⁶¹ ve alınan tüm önlemlere rağmen 23 Kasım günü yine Ermeniler tarafından biri asker olmak üzere beş Müslümanın kurşun ve dinamitlerle yaralanması üzerine yeni bir karışıklık başlamak üzereyken askerî

⁵⁷ Sadaret'ten Halep Vilayeti'ne yollanan 5 Teşrin-i Sâni 1311 (17 Kasım 1895) tarihli tahrirat: A.MKT.MHM, nr. 647/9 lef 1.

⁵⁸ Sadaret Makamından Taraf-ı Vâlâ-yı Seraskeri'ye 7 Teşrin-i Sâni 1311 (19 Kasım 1895) tarihli tezkire: A.MKT.MHM, nr. 647/15.

⁵⁹ Halep Valisi Hasan Paşa'nın Sadaret'e 7 Teşrin-i Sâni 1311 (19 Kasım 1895) tarihli telgrafı: BOA, Yıldız Sadaret Husûsî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), nr. 340/44.

⁶⁰ Sadaret'ten Taraf-ı Vâlâ-yı Seraskeri'ye 9 Teşrin-i Sâni 1311 (21 Kasım 1895) tarihli tezkire: A.MKT.MHM, nr. 647/23.

⁶¹ Aynı tarihte muhtelif yerlerdeki Ermeni isyanlarıyla ilgili gelişmeler için bkz. HR.SYS, nr. 2790/46 (22 Kasım 1895).

birlikler kargaşayı önledi⁶². 30 Kasım günü Eblehan mahallesindeki bazı Ermeni evlerinden mahallede bulunan karakola ateş açıldı⁶³. Toplanan takviye birlikler sayesinde 8 Aralıkta Antep'teki asker sayısı 3.000-4.000 civarına yükselerek asayiş büyük oranda sağlanmıştı⁶⁴.

Askerî güçler duruma hâkim olana kadar Müslümanlardan 51 erkek, 8 kadın; Ermenilerden de 103 erkek, 8 kadın hayatını kaybetmiş, 110 Müslüman ve 97 Ermeni yaralanmıştı⁶⁵. Komitecilerin başlattığı isyan iki toplumu karşı karşıya getirerek bu kadar insanın ölümüne ve yaralanmasına sebep olduğu gibi, kazadaki herkesin maddi-manevi zarar görmesine, bunun sonucunda da her iki toplumun birbirlerine olan güvenlerini kaybetmesine neden oldu. Olaylar

⁶² 11 Teşrin-i Sâni 1311 (23 Kasım 1895) günü yaşananlarla ilgili Ayıntab Kaymakamlığı'ndan sunulan vukuat raporu: HR.SYS, nr. 2790/48 (12 Teşrin-i Sâni 1311-24 Kasım 1895).

⁶³ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., I, 131.

⁶⁴ Edwin Munsell Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, Meshag Publishing, Fresno 1982, s. 456.

⁶⁵ "Şehr-i hâl-i Rûmî'nin dördüncü Cumartesi günü ale's-sabâh Ermeni fesedesinden Babek oğullarının köşkerlerinden endahî etmiş oldukları silâhdan bir nefer İslâm çocuğu kat olunması üzerine İslâm ve Hristiyan arasında vukû' bulan arbedede asâkir-i zâhâne yetişinceye kadar elli bir zükûr ve sekiz inâs İslâm'dan maktûl ve yüz on kişinin mecrûh olduğu ve Ermeni'den dahi yüz üç zükûr ve sekiz inâs maktûl ve doksan yedi mecrûh vukû' bulduğu ..." Halep Vilayeti Polis Komiserliği'nden varid olan 12 Teşrin-i Sâni 1311 (24 Kasım 1895) tarih ve yirmi iki numaralı tahriratın suretidir. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., I, 131; Mehmed Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul 1976, s. 255. Yabancı kaynaklarda isyanın başlaması ve gelişmesi hakkında olduğu kadar, isyan sırasındaki ölü ve yaralı sayıları hakkında da hiçbir dayanağı olmayan ve birbiriyle de uyumsuz tutarsız bilgiler verilmektedir. Fransız araştırmacılar Yves Ternon, *Ermeni Tabusu* isimli eserinde, ülke genelindeki 1895 olaylarından bahsederken, Antep'teki olayların nasıl gelişip sonuçlandığına hiç değinmeden, sadece 15-17 Kasım 1895 tarihleri arasında 1.000 Ermeni'nin Antepli Müslümanlar tarafından katledildiğini iddia ediyor. Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Türkçesi Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 128. Kimi eserlerde ölen Müslümanlardan hiç bahsedilmeden 300 Ermeni'nin öldürüldüğü belirtiliyor. Sarafian, a.g.e., s. 127; Rendel J. Harris - Helen B. Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, James Nisbet & Co. Limited, London 1897, s. 32. Başka bir eserde de Müslümanlardan ölen 10-12 kişiye karşılık 300-400 Ermeni'nin öldürüldüğü iddia ediliyor. Bliss, a.g.e., s. 455. Ermeni araştırmacılar tarafından yazılan ve yaşanan olayları açıklamak yerine sadece Ermenilere katliam yapıldığı propagandasını yayma amacı taşıyan bunlara benzer birçok çalışma bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. Abraham Hartunian, *Neither to Laugh Nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide*, Armenian Heritage Press, Cambridge 1986, s. 10-23; George H. Filian, *Armenia and Her People, or the Story of Armenia by an Armenian*, American Publishing Co., Hartford 1896, s. 285-292.

karşılıklı çatışmalar şeklinde ortaya çıkmamış olsa da sonuç büyük bir çatışmayla iki toplumun birbirine cephe alması olmuştur⁶⁶.

⁶⁶ Bazı araştırmacılar, Stina Katchadourian, *Efronia An Armenian Love Story*, Northeastern University Press, Boston 1993, s. 27 ve Oğuz Göğüş, "Destân-ı Aşık Ali", *Gaziantep'i Tanıtıyoruz*, Gaziantep 1963, s. 5'i kaynak göstererek 16 Kasım 1895 günü Antep'te yaşananları "Balta Savaşı" olarak tanımlamaktadırlar. Bkz. Bülent Çukurova, "1922 Yılında Ermenilerin Antep'ten Suriye'ye Göçlerinde Sosyo-Ekonomik Faktörler", ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, III, Ankara 2003, 168; Uftade Çukurova, *Gaziantep Kentinde Sosyal Yapı (1856-1950)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999, s. 75. Stina Katchadourian'ın eserinde böyle bir tabir yer almamaktadır. Eserin kahramanı Efronia hayatını anlatırken, 16 Kasım 1895 günü Antep'te yaşanan olaylar sırasında, babasının Antepli bir Türk tarafından baltayla öldürüldüğünden bahsetmektedir. Bkz. Stina Katchadourian, *Efronia. An Armenian Love Story*, Gomidas Institute Books, Taderon Press, Princeton 2001, s. 21. Oğuz Göğüş'ün bazı çalışmalarında ise bu tabir geçmektedir. Göğüş'ün naklettiğine göre, Antep'te olayların başlamasının ardından 'Çello'nun kızı' olarak anılan bir Müslüman Türk kadını eline bir balta alarak Türklerin önüne düşer ve Ermenilere karşı koyar. Olayların ardından da Aşık Ali isminde Antepli bir şair bu kadına affen bir türkü dizer ve yaşanan olaylar da halk arasında 'Balta Savaşı' olarak adlandırılır. Göğüş'ün naklettiği türkü şöyledir:

Ekerler lolazı maşı
Mecnu'nun aşığı o güzel Leyla
Aşık Ali bunu böyle söylesin
Methederler Anezenin atını
Söylerim türküyü çalarım sazı
Kırdı dükkanlar talan oldu çarşı
Arslanlar etti savaşı
Şimdi yaman oldu Babığın işi
Zalim ile etti Antepli yaman kavga
Devlet ol hatuna maaş bağlasın
Hak afetten esirgesin o hatunu
Bacım olasin Çello'nun kızı
Çello kızı güvura durdu karşı
Merdane yigidi vardır Antep'in

Bkz. M. Oğuz Göğüş, "Destân-ı Aşık Ali", *Gaziantep'i Tanıtıyoruz*, Gaziantep 1963, s. 5; M. Oğuz Göğüş, *İlk İnsanlardan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, İstanbul t.y., s. 352-353. Bülent Çukurova ve Uftade Çukurova da Oğuz Göğüş'ün bu tanımlamasını referans alarak isyanı anlatırken 'Balta Savaşı' tabirini kullanmaktadırlar. Ancak yukarıda seyrini açıklamaya çalıştığımız organize bir isyan hareketinin bu şekilde iki toplumun karşılıklı savaşı olarak tanımlanmasının doğru olmadığı kanaatindeyiz. Ayrıca Uftade Çukurova, Alice Shepard Riggs'in *Shepard of Aintab* isimli eserini kaynak göstererek de; "ilk etapta 150 Ermeni, Kürtler tarafından yaralanarak hastaneye kaldırılmıştır. Mücadelenin ilerleyen günlerinde ölü sayısı günde 4-5'e düşmüştür." demektedir (Uftade Çukurova, a.g.t., s. 75) fakat Riggs'in kitabında bahsettiği bu olay da Antep'te değil Zeytun'da alakalıdır. Dr. Shepard o sırada Zeytun'da bulunmaktadır ve Riggs'in bahsettiği ölü ve yaralılarla ilgili bu sayılar da Zeytun'da o sırada halen devam etmekte olan olaylarla ilgilidir. Yine burada da 150 Ermeni'nin öldürüldüğü şeklinde bir ifade yer almamaktadır. Riggs'e göre; Zeytun olaylarından sonra, gerek olaylar sırasındaki yaralanmalar gerekse de salgın hastalıklar sebebiyle günde ortalama 50-55 kişi ölmekte iken, Dr. Shepard'ın sağlık hizmetleri sayesinde bu sayı sonraları 4-5 kişiye düşmüştür. Bkz. Alice Shepard Riggs, *Shepard of Aintab*, Gomidas Institute Books, Taderon Press, Princeton 2001, s. 76. Maalesef Uftade Çukurova, olaylar sırasındaki ölü ve yaralı sayıları ile ilgili olarak hiçbir Türk kaynağını dikkate almadığı gibi, yabancı kaynaklardaki bilgileri de birbirine karıştırmıştır.

Olaylardan sonra çevrede bulunan askerler ve halk tarafından, katliama girişen silahlı ve silahsız toplam yedi yüz Ermeni yakalandı. “*Altmış beşi hükümette ve kûsûru hanelerinde tevkif edilen yedi yüz Ermeni’nin*” hepsinin “*şakî (haydut) ve bâgî (asi)*” olduğu ve olaylardan sorumlu oldukları kesin olarak tespit edildi⁶⁷. Ancak, “*bir kaza merkezinde yedi yüz kişinin muhafaza ve iâşesi müteassir ve masârife muhtaç olduğu gibi, salıverilmeleri de su-i tesir hâsıl edeceğinden*”, cinayeti kesin olanlar hakkında “*muamele-i mürettebe-i nizâmiyenin icrâsı*”; kesin olarak cinayete katılmayanlardan da, “*Ayıntablı olmayanların müteferrikan memleketlerine iadeleri*” ve “*Ayıntablı olanların da ahvali zabtiyece taht-ı nezarete bulundurulmak üzere kefaletle serbest bırakılmaları*”na karar verildi⁶⁸.

Böylece büyük çoğunluğu serbest bırakılan bu kişilerden, hükümette ele geçirildikleri belirtilen 65 tanesi, Antep Ermenilerinin önde gelenleri ve isyanı hazırlayanlardı. Bunların da büyük çoğunluğu önce serbest bırakıldı; ancak soruşturmalar devam ettikçe suçu tespit edilenler tekrar tutuklanarak Halep Cezaevi’ne gönderildiler. Ayrıca ilerleyen günlerde devam eden soruşturmalar

⁶⁷ Antep’te bulunan askerî birliklerin başındaki kumandan Miralay Said Bey’in olaylardan sonra Halep’e çektiği telgrafta verdiği tutuklu Ermeni sayısı yedi yüzdür. Halep Vilayeti’nden Sadaret’e 7 Teşrin-i Sâni 1311 (19 Kasım 1895) tarihli şifre: A.MKT.MHM, nr. 647/38 lef 6. Halep Polis Komiserliği’nin 12 Teşrin-i Sâni 1311 (24 Kasım 1895) tarihli tahriratında ise ele geçirilen isyancıların sayısının binden fazla olduğu belirtilmektedir. “... *İslâm ve Hristiyan arasında vukû’ bulan arbedede ... bini mütecâviz Ermeni taht-ı nezârete alınmış ...*” (Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., I, 131; Hocaoglu, a.g.e., s. 255) Ancak diğer vesikalardan ve ele geçirilenlere uygulanacak muamele ile ilgili karardan isyanın ardından yakalanan isyancıların sayısının yedi yüz olduğu anlaşılmaktadır. Bu yedi yüz kişinin de tamamı tutuklanmayacak, büyük bir kısmı birkaç gün içinde serbest bırakılacaklardır. Fakat isyan sırasında birçok Ermeni isyana destek vermemiş ve Müslümanların tepkisinin kendilerine de yönelmesinden çekinerek hükümete ve bazı eşraf hanelerine sığınmışlardı. Sonradan Sadaret’e konuyla ilgili bilgi veren Halep Valisi Zihni Paşa; ele geçirilen isyancıların sayısı ile ilgili verilen çeşitli bilgiler arasındaki farkın, isyan sırasında haricde bulunan ve olaylara katılmayan silahlı bu Ermenilerin de tutuklular arasında sayılmış olmasından kaynaklandığını ve askerî güçlerin duruma hâkim olmasından sonra bu kişilerin hanelerine gönderilmiş olduklarını belirtmiştir. Ancak tam bu sıralarda vekâleten Halep Valiliği görevine getirilmiş olan Zihni Paşa’nın da bölgedeki karışık durum hakkında çok net bilgilere sahip olmadığı, sadece eline ulaşan kimi bilgilere göre yorum yaptığı anlaşıyor. Halep Valisi Zihni Paşa’nın Sadaret’e 30 Teşrin-i Sâni 1311 (12.12.1895) tarihli telgrafi: A.MKT.MHM, nr. 647/38 lef 3.

⁶⁸ Meclis-i Mahsus’dan vârid olan 17 Cemâziyelâhir 1313 (5 Aralık 1895) tarihli zabıtname sureti: A.MKT.MHM, nr. 647/38 lef 4.

neticesinde birçok Antepli Ermeni sadece Antep isyanına değil Zeytun isyanına da başta maddi yardım olmak üzere çeşitli desteklerde bulunmak ve oradaki isyanın da tertipleycilerinden olmak gibi bazı suçlarla tutuklanarak Halep Cezaevi'ne gönderildiler. Bölgedeki yabancı ülke konsolosları bu tutukluların serbest bırakılmalarını sağlamak için ellerinden geleni yapacaklardır.

İsyanın ardından, Ermenilerin tekrar benzer bir olay çıkararak, Türklere karşı harekete geçmelerini önleyebilmek amacıyla Ermenilerle meskûn mahalleler civarına dört karakol yaptırıldı. Bunlar; Şeyhcan, Kozanlı, Akyol Karakolları ve Başkarakol'dur. Böylece Ermeni mahalleleri, yeni bir isyana karşı tedbir olarak, karakollarla çevrilmiş hale getirildi⁶⁹. Ayrıca Zabtiye Nezareti tarafından, mahallî güvenlik güçlerinin takviyesi kapsamında, gözaltına alınması ya da tutuklanması gereken komitecilerle ilgili ilk tahkikatları yürütmek ve asayişin sağlanması çalışmalarına destek olmak için bir komiser ve dört nefer polis memuru görevlendirilerek Antep'e gönderildi⁷⁰.

Ermeni komitecileri, bir bölgede isyan çıkarıldığı zaman, oraya yakın bölgelerde kendilerini destekleyen Ermenilerden birçoğunu derhal isyan bölgesine sevk ediyorlardı. Nitekim Zeytun isyanına Antep'ten birçok Ermeni dâhil edildiği gibi, Antep'teki isyanda da çevre bölgelerden birçok Ermeni getirilmişti. Bu gelen Ermenilerle beraber kazada Ermeni nüfusu, Katolik ve Protestanlar da dâhil olmak üzere, yirmi bin civarına yükseldi⁷¹. İsyanın sona ermesiyle kazada oluşan gergin ortam dolayısıyla hem Ermenilerden hem de Müslümanlardan birçok kişi başta Halep olmak üzere civar bölgelere göç ettiler.

⁶⁹ Şakir Sabri Yener, *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar*, Gaziantep Vilayet Merkezinin 76 Sene Evveline Kadar Olan Mahallî Maarif Hareketlerinin Kısa Bir Tarihçesi, Gaziantep Kültür Derneği Yayınları, Gaziantep 1968, s. 20.

⁷⁰ Halep Vilayeti'nden Antep'teki kolluk kuvvetlerinin takviyesiyle ilgili gelen talep telgrafı, bu talep üzerine Meclis-i Vükelâ'nın kararı ve 22 Teşrin-i Sâni 1311 (4 Aralık 1895) tarihli irâde-i dâhiliye: LDH, nr. 1329/1313.C/51. Dâhiliye Nezareti'nden Zabtiye Nezareti'ne 10 Kânûn-ı Evvel 1311 (22 Aralık 1895) tarihli tezkire: BOA, Zabtiye Nezâreti Belgeleri (ZB), nr. 18/20.

⁷¹ "Ayıntab'da tahrirat kuyudunca zükûr Ermeni altı bin nüfus ise de bin neferi mütevaciz mektum olduğundan ânınla ve dâhil-i itifakları olan Ermeni Katolik ve Protestanla beraber maznun inâs on altı bin üç yüz nüfusa baliğ olduğu ve üç bin neferden ziyade de Ermeni gurebası bulunduğu itibariyle mecmu'u yirmi bin nüfusu mütegarib idüğü ..." Halep Valisi'nin Sadaret'e 26 Teşrin-i Sâni 1311 (8 Aralık 1895) tarihli telgrafı: A.MKT.MHM, nr. 647/34.

Antep'te yaşayan halkın da hayatında artık önemli değişiklikler olacaktır. Bundan böyle Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkiler sürekli olumsuz şekilde ilerleyecektir⁷². Ayrıca Halep vilayeti genelinde yaşanan karışıklıklar esnasında bu şekilde civar bölgelerden toplanan Ermeni ve Müslümanların olayların yayılmasına sebep oldukları anlaşıldığından, ortam sakinleşene kadar emniyetin sağlanması için, Halep vilayeti dâhilinde bir yerden başka bir yere gitmek isteyenlerin, ancak bulundukları yerleşimin kaymakamlık veya mahalli zabtiyesince gideceği yere hangi maksatla gittiğini belirten bir tezkire alarak gidebilmeleri zorunluluğu getirildi. Böylece bir bölgede kargaşa çıkarmak için oraya yığılanların önüne geçilmeye çalışılıyordu⁷³.

İsyanın ardından karışıklıklar büyük oranda yatıştırılmış ve asayiş sağlanmışken, Aralık ayı sonlarına doğru yine küçük hareketlilikler yaşandı. Yine bazı Ermeni evlerinden Müslümanlar üzerine birkaç kez silah sıkıldı. Silah sesleri üzerine yeni bir isyan korkusuna kapılan Müslüman halk da yine hareketlendi, çarşıda bir Ermeni oradaki esnaf tarafından darp edildi ve akşamına da öldü. Yetkililerin araya girmesiyle olay daha fazla büyümeden önlendi ama kazada yine bir huzursuzluk hâkim oldu⁷⁴. O sırada Antep'te bulunan Hınçak komitesi üyelerinin yanı sıra, kaza dışından da birçok komite üyesi Antep'e gelip giderek Ermenileri yeni bir ayaklanmaya teşvik ediyorlardı. İstanbul, meydana gelen isyan ve ayaklanma türü olayların devleti siyasi olarak zor durumda bıraktığını belirterek, bu gibi komite üyelerinin derhal yakalanarak yeni bir olay çıkarmalarına fırsat verilmemesini ve yeni bir olay meydana gelmemesi için son derece dikkatli olunmasını istedi. *"Bir mahalde karışıklık tekrar edecek olursa sair yerlere de sirâyette sükûn-ı hâzırı ihlâl" edecek ve bu*

⁷² Riggs, *a.g.e.*, s. 78; Sarafian, *a.g.e.*, s. 129-130; Halep'e göçen bazı Katolik Ermenilerin durumu ile ilgili Fransa Sefareti'nin kimi talepleri üzerine konuyla ilgili Halep Vilayeti, Hariciye Nezareti ve Sadaret arasında muhtelif yazışmalar: A.MKT.MHM, nr. 651/6.

⁷³ Halep Valisi Raif Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne 4 Kânûn-ı Sâni 1311 (16 Ocak 1896) tarihli tahrirâtı: BOA, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD), nr. 2229/36 lef 1.

⁷⁴ Halep Vilayeti'nden Sadaret'e 13 Kânûn-ı Evvel 1311 (25 Aralık 1895) tarihli telgraf: A.MKT.MHM, nr. 648/6 lef 2. Hariciye Nezareti'nin 13 Kânûn-ı Evvel 1311 (25 Aralık 1895) tarihli asayiş raporu: HR.SYS, nr. 2791/13 lef 3.

da “düvel-i ecnebiyenin müdahalât-ı şedidesine (yabancı devletlerin şiddetli müdahalelerine) vesile” olacaktı⁷⁵.

5. İsyanın Ardından Yabancı Ülke Konsoloslarının Tutumu

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Antep’te birçok ülkenin konsolosu görev yapmaktaydı. Bu ülkeler: Amerika, Fransa, Yunanistan ve İngiltere’dir. Daha sonra buna İran da dâhil olacaktır. Fakat aynı yüzyılın sonlarına doğru Antep’teki konsoloslukların büyük çoğunluğu lâğvedilerek, buradaki konsolosluk görevleri Halep’teki konsoslara bağlı görevliler tarafından yürütülmüştür. İngiltere’nin XIX. yüzyılın ortalarına kadar Antep’te konsolosluk ya da konsolos yardımcılığı gibi bir temsilciliği bulunmamakta; bunun yerine, Halep’teki İngiliz konsolosluğuna bağlı olan “ajanlık veya muhabirlik” gibi daha alt seviyedeki memurları görev yapmaktaydı⁷⁶. 1858 yılında Thomas Sandevin’in İngiltere tarafından Antep’e konsolos vekili olarak tayin edilmesiyle Antep İngiliz konsolosluğu faaliyete geçmişti⁷⁷. Ardından Fransa, Antep konsolosluğunu 1859 yılında açmış ve burada Joseph Justini’yi görevlendirmişti⁷⁸. 1860 yılında Samuel Bicato’nun Amerika tarafından Antep’e konsolos olarak tayin edilmesiyle⁷⁹ Antep Amerikan Konsolosluğu da faaliyete geçmiş; ancak 1889 yılında Antakya, Lazkiye, Maraş, Sayda ve Trablusşam Amerikan konsolosluklarıyla beraber Antep konsolosluğu da Amerika tarafından lâğvedilmişti⁸⁰.

⁷⁵ Sadaret’ten Diyarbakır ve Halep Vilayetleri’ne 20 Kânûn-ı Evvel 1311 (1 Ocak 1896) tarihli şifre: A.MKT.MHM, nr. 648/6 lef 4.

⁷⁶ Uygur Kocabaşoğlu, “Britanik Majestelerinin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Konsoloslukları: 1856”, *Toplumsal Tarih*, IV/22 (Ekim 1995), 50.

⁷⁷ Divan-ı Hümayun’dan Ayıntab Kaymakamı ve Naibi’ne yazılan ferman sureti: BOA, Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemî Mühimme Odası Belgeleri (A.DVN.MHM), nr. 25/58 (Şevval 1274-Mayıs/Haziran 1858).

⁷⁸ Ayıntab Şeriye Sicilleri, nr. 146, s. 106 (Şaban 1275-Mart/Nisan 1859)’dan aktaran, Esmâ Özlem Tiryaki, *Tanzimat Döneminde Antep Esnaf Teşkilatı*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2006, s. 64.

⁷⁹ Divan-ı Hümayun’dan Ayıntab Kaymakamı ve Naibi’ne yazılan ferman sureti: A.DVN.MHM, nr. 31/8 (Safer 1277-Ağustos/Eylül 1860).

⁸⁰ Hariciye Nezâreti’ne 31 Mayıs 1889 tarihli Amerika Sefareti’nden varid olan tefrikin tercümesidir: (1 Haziran 1305-13 Haziran 1889) BOA, Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO.), nr. 148/91.

İsyanın ardından Antep'teki gelişmelerle en fazla ilgilenenler başta Halep'te bulunanlar olmak üzere civar yerlerdeki konsolos ve konsolos yardımcılarıydı. Ermeni cemaati üzerinde uygulanan psikolojik propagandanın azınlık okulları dışındaki cephesini konsoloslar yürütüyorlardı. Diplomatik bagajları aranmaksızın Türkiye'ye gizlice sokulan ayrılıkçı fikirlerin vurgulandığı çeşitli gazete, dergi, kitap, kartpostal, harita ve sokak ilanları yurtiçinde konsoloslar aracılığıyla dağıtılmaktaydı⁸¹. Bunun yanında konsoloslar, kendi vatandaşlarının sorunlarına çözüm bulmak gibi klasik konsolosluk görevlerinin yanı sıra bulundukları bölgelerdeki Hristiyan azınlıkların faaliyetleriyle ekonomik ve siyasi gelişmelerin de doğrudan içindeydiler ve İstanbul'daki elçilerinin talimatları doğrultusunda, bu konularda amirlerine çeşitli raporlar da hazırlamaktaydılar⁸². Görev alanlarındaki bölgeyi sürekli dolaşan konsoloslar; çoğu zaman gittikleri bölgelerdeki kaymakam vs. gibi devlet görevlileriyle hiç görüşmeden ve Müslüman halkla da hiç temasa geçmeden, isyanları örgütleyen Ermeni komitelerinin ileri gelenleri, misyonerler, Hristiyan din adamları ve Ermeni ahalinin bir kısmıyla görüştüktan sonra görev yerlerine dönmekte ve buralardan edindiklerini belirttikleri bir takım bilgilere dayanarak sefaretlerine şikâyet dilekçeleri vermekteydiler. Sefaretler de bunlara dayanarak başta Hariciye Nezareti olmak üzere Osmanlı idaresine karşı uygulayabileceği her türlü baskıyı yapmaya uğraşmaktaydı. İstanbul'daki sefaretler de konsoloslarından aldıkları raporlara dayanarak Osmanlı idarecilerinden çeşitli taleplerde hatta idareye baskılarda bulunuyorlardı. Usul olarak sefirler Osmanlı Devleti ile olan resmî görüşme ve yazışmalarını Hariciye Nezareti ile görüyorlardı. Bu tür yazışma ve görüşmeleri de genelde sefirler namına tercümanları gerçekleştiriyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güçsüz durum karşısında devletin her kurumuna müdahale etmeye başlayan sefirler, özellikle Ermeni isyanları karşısında devletin içinde bulunduğu daha zor durumdan da istifade ederek, 1895 yılı sonlarından itibaren birçok konuda Hariciye Nezareti'ni dikkate almayarak doğrudan Saray-ı Hümayun Başkitâbet Dairesi'ne yani Padişah'a müracaat etmeye başladılar. Bu durum uluslararası ilişkiler açısından doğru bulunmasa da Osmanlı Devleti sefirlere yalnızca yapılanın yanlış olduğunu bildirebiliyor, bu

⁸¹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 113.

⁸² Çağrı Erhan, *Türk - Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 146.

tür müracaatlara engel olmayı başaramıyordu. Sefirler artık adeta ülkenin her kurumunu kendileri idare ediyormuş gibi hareket ediyorlardı⁸³.

Antep'teki isyanın üzerinden birkaç gün geçtikten sonra karışıklıklar sebebiyle kapalı olan okullar açılmış ve eğitim faaliyetleri devam etmeye başlamıştı. Ortam durulmuş gibi olmasına rağmen Ermeniler tarafından isyan öncesinde hazırlanan barikatlar ve istihkâm haline getirilen çeşitli yerler hâlen yıkılmamıştı⁸⁴. Ermeni esnaf tarafından işletilen dükkânların çoğu da kapalıydı. İsyân sırasında Antep Ermenilerinin kimi komitecilerin baskısı yüzünden kimi de isyancılara destek vermek ve devleti protesto etmek amacıyla dükkânlarını açmadılar. İsyân sona erdikten sonra bu kez de Ermeniler, Türklerin yaşanan olaylara bir misilleme yapabilecekleri korkusuyla birkaç gün daha dükkânlarını

⁸³ "... Ecnebi sefaretleri tercümanları usulen mahal-i müracaatları Hariciye Nezâret-i Celilesi olduğu halde bir müddetten beri sık sık Daire-i Kitâbet'e azimetle bu gibi işler hakkında ifadat ve mütalaat dermîyan etmekte olup bu ise hilaf-ı usûl bulunmasına mebnî ba'dema buna mahal kalmamak üzere tercümanların usûl ve te'âmüle tevfikân nezaret-i müşarûnileyhaya müracaat etmeleri zımında sefaret-i düvel-i ecnebiyye suret-i münasibede icra-yı tebligat olunmağla beraber..." Sultan II. Abdülhamid'den Sadaret'e 19 Kânûn-ı Evvel 1311 (31 Aralık 1895) tarihli irâde-i hususiye: BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İDUİT), nr. 145/82. Olaylar ilerledikçe ve Osmanlı ülkesindeki karışıklıklar arttıkça konsoloslar resmen ülke içinde her kuruma müdahale eden ve devlet aleyhine faaliyet yürüten birer güç haline gelmişlerdir. 1900 yılında Antep'te yaşanan bir olayı örnek olması açısından burada zikredebiliriz. Antep'te Fransisken Manastırı'nda bulunan sakıncalı belgeler ve mühür ile alakalı olarak bu manastır rahiplerinden Peder Sanbeto'nun Antep Savcılığına sorgulanmasına gerek görülmüştür. Bu konuda düzenlenen celb kâğıdı usulüne uygun olarak kendisine tebliğ edilmek üzere yazıyla Halep Fransa Konsolosluğu'na gönderilmiştir. Bu meseleden dolayı Turaboğlu Serkis isimli bir Ermeni'nin de tutuklu olduğu ve beraatinin de Sanbeto'nun sorgulanmasına bağlı olduğu bildirildiği halde, Fransa Konsolosluğu Peder Sanbeto'yu sorgulanmak üzere Antep Savcılığına yollamayı reddetmiştir. HR.SYS, nr. 2793/28'den naklen, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 141-144. Ayrıca yine isyan sonrası Antep'te görüldüğü gibi; konsolosların gezi ya da ziyaret amacıyla bir yere gitmelerinin arkasında her zaman daha farklı amaçlar olduğu ortaya çıkıyordu. 1904 yılında Antep'e gelen Halep İngiliz Konsolosu; Antep Amerikan Koleji hocaları, Amerikan Hastanesi memurları ve Fransız Katolik rahipleri ile görüşükten sonra Halep'e dönmüştü. Görüşmelerini gizli yürüten konsolosun Antep'teki gayr-i müslimlerin mezheplerine göre nüfus oranları hakkında tahkikat yaptığı öğrenilmişti. Halep ve Adana Fevkalade Umum Kumandan Vekili Bekir Sıdkı Paşa'dan Mabeyn Başkitâbet'e 26 Eylül 1320 (9 Ekim 1904) tarihli şifre: Y.PRK.ASK, nr. 222/90. Serasker Rıza Paşa'dan Padişah'a 28 Eylül 1320 (11 Ekim 1904) tarihli tezkire: Y.MTV, nr. 266/10.

⁸⁴ Sarafian, *a.g.e.*, s. 127.

kapalı tuttular⁸⁵. Bu tür terör olaylarının ardından çarşı, pazar ve dükkânların kapatılması günümüzdeki terör olaylarında da örnekleri görülen tipik bir protesto yöntemidir. Ancak, hükümet memurlarının yeni bir olay çıkmadığı sürece ne Müslümanların Hristiyanlara ne de Hristiyanların Müslümanlara zarar vermeyeceklerini taahhüt ettirmeleri üzerine, bir müddet sonra onlar da işlerinin başına döndüler⁸⁶. Fakat bu durum bölgedeki misyonerler ve konsololar için güzel bir istismar konusu haline getirilmişti. Onlara göre Ermeniler, Müslümanların yeniden kendilerine saldırmalarından korktukları için dükkânlarını açamıyorlardı. Bu şikâyetler, askerî güçler tarafından bölgedeki isyancı Ermenilerin etkisiz hale getirilmesinden hemen sonra başlamıştı. Bunun temel sebebi de, isyancıların tutuklanma ve yargılanma sürecinde devlete elden geldiğince baskı uygulayabilmektir. Konsololardan önce bu konuda şikâyetle bulunan ve böylece onların bölgeye siyasî müdahalelerini sağlamaya çalışan da, Antep'teki isyandan sonra bir süre Zeytun'a gidip sonra yine Antep'e dönen, Antep Amerikan Hastanesi Başhekimisi Dr. Shepard'dı. Zeytun'dan Antep'e dönen Dr. Shepard'a göre; bilinçli olarak Antep Ermenilerinin önde gelenleri tutuklanmıştı, Ermeniler hâlâ korku içindeydiler ve dükkânlar da henüz açılmamıştı⁸⁷. Aynı şekilde Antep Amerikan Hastanesi hekimlerinden Amerikalı misyoner Caroline F. Hamilton da, Newyork'ta yayınlanan "Outlook" gazetesine yazdığı bir mektupta, Antep'te Hristiyanlara ait mağaza ve evlerin Müslümanlar tarafından yağmalandığını, buradaki Hristiyanların tamamen mahvedilmek istendiğini ileri sürmüştü⁸⁸. Bayan Hamilton'ın

⁸⁵ Kimi Ermeni ve misyonerlere göre; Ermeniler yeni bir katliam ve saldırı korkusundan dolayı (1) dükkânlarını açamıyorlardı. Sarafian, *a.g.e.*, s. 127; Bliss, *a.g.e.*, s. 455.

⁸⁶ Sarafian, *a.g.e.*, s. 127.

⁸⁷ Riggs, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁸⁸ Osmanlı Devleti Washington Sefareti'nin Hariciye Nezareti'ne 2 Mart 1312 (14 Mart 1896) tarihli tahrirâtı: A.MKT.MHM, nr. 650/22. Misyonerler ve konsololar karşılaştıkları en küçük bir hadiseyi abartarak, her zaman Osmanlı Devleti aleyhine kullanmaya çalışmışlardır. Yaşanan en küçük olaylardan dahi Osmanlı Devleti'ni suçlayacak malzemeler bulmaya çalışmışlardır. Yine Antep'te benzer bir olay 1912 yılında yaşanmıştır. Bir bayram öncesi, askerî birliklerin hazırlığını kontrol etmek isteyen kumandan, gece boru çaldirarak, askerlere toplanma işareti vermiştir. Gece boru seslerinin duyulmasıyla telaşlanan bazı Ermeni kadınları, eşyalarını alarak Ermeni kilisesine sığınmışlardır. Durumun askerî bir talim olduğunun anlaşılması üzerine de herkes evine dönmüştür. Konsololar bu durumu Antep'te Ermenilere karşı yapılan bir baskı şeklinde yorumlayarak, İstanbul'a artarda telgraflar yollamışlardır. Ancak olayın gerçek yüzü aynı gün anlaşıldığından konsololar bu konuda da bir şey elde edememişlerdir. Dâhiliye Nazırı'nın Hariciye Nezareti'ne 26 Teşrin-i Sâni 1328 (9 Aralık 1912) tarihli tahrirâtı: HR.SYS, nr. 84/32.

mektubuna karşılık Osmanlı Devleti tarafından gazeteye gönderilen, mektupta anlatılanların gerçek dışı iddialar olduğu şeklindeki tekzip yazısı da gazetede yayınlanmadı⁸⁹. Antep ve civarındaki isyanların ardından Avrupa ve Amerika kamuoyunu tamamen Ermenilerin tarafında tutabilmek amacıyla dış basında uzun zaman 'bölgedeki karışıklıkların sürekli devam ettiği' ve 'Ermenilerin Müslümanların şiddet ve baskılarına maruz kalmaya devam ettikleri' yönünde propaganda mahiyetli ve Ermeniler lehinde, misyoner kaynaklı birçok yayın yapılmıştır⁹⁰.

Misyonerlerin iddialarıyla birlikte konsolosların şikâyet ve baskıları da gelmeye başladı. Bölgedeki isyanlar bastırıldıktan ve ortam büyük oranda yatıştıktan sonra, 1896 yılı Ocak ayı içinde Halep'teki konsoloslar Antep, Maraş ve Zeytun taraflarına bir gezi düzenlediler. Amaç, güya halkın emniyet içinde olup olmadığını kontrol etmektir. Gezinin ilk durağı Antep'ti. Antep'te gezilerine başlayan konsoloslar, yine öncelikle bir takım komiteci Ermenilerle bir araya geldiler. "*Hizmet-i asliyeleri haricinde*" birçok faaliyette bulunan ve "*etrafı dağdağaya düşürmek*" için uğraşan konsoloslar, "*Ayıntab'da Hristiyanlar'ın emniyet içinde olmadıklarını*" ve "*çarşıların kapalı olduğunu*" iddia ettiler⁹¹. Çarşılar kapalı olmadığı gibi, alışveriş ihtiyacı olan Hristiyanlar çarşılarla rahatça gidip gelebiliyor ve birçoğu da işgüçleriyle uğraşıyorlardı. Kapalı bulunan bazı dükkân, mağaza ve bedestenler bulunmaktaydı; ancak bunların da büyük çoğunluğu, isyan sonrasında Türklerin karşı bir harekete girişmesi korkusundan dolayı, sahipleri tarafından içindeki mal ve eşyaları evlerine taşınarak boşaltılan işyerleriydi. Bunlara şehir idaresi tarafından dükkânlarını neden açmadıkları sorulmuş ve "*açacakları ve vakit geçirmekte oldukları*" yolunda geçiştirici bir cevap alınmıştı. Anlaşılan Ermeniler, Türkler

⁸⁹ HR.SYS, nr. 65/39 (13 Nisan 1896).

⁹⁰ Amerika basınından The Newyork Times gazetesinde Antep'le ilgili yayınlanan haberlere bazı örnekler: "Hadjin, Zeitoun, Aintab; Scenes of Pillage Massacre Desolation Made by Bashi-Bazouks", *The Newyork Times*, 27 December 1895; "Some Trouble At Aintab", *The Newyork Times*, 2 January 1896; "Another Armenian Hecatombe", *The Newyork Times*, 5 January 1896; "A Correction from Terrell", *The Newyork Times*, 29 January 1896; "Riots at Aintab and Marash Probable", *The Newyork Times*, 6 February 1896; "Porte's View Armenia", *The Newyork Times*, 25 February 1896; "Great Sufferings of Armenians", *The Newyork Times*, 3 April 1896.

⁹¹ Serasker Rıza Paşa'dan Sadaret'e 10 Kânûn-ı Sâni 1311 (22 Ocak 1896) tarihli tezkire: A.MKT.MHM, nr. 649/3 lef 4; I.HUS, nr. 45/1313.Ş/14.

tarafından isyana karşı bir harekete girişilebileceği korkusundan kurtulamıyor ve isyanın üzerinden biraz daha vakit geçmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Buna rağmen, o an için “açık olan dükkân ve mağazalara nispeten kapalı olanlar ancak onda bir derecesinde” idi ve halk arasında yeni bir olay meydana gelmiş değildi⁹². Buna rağmen İstanbul’daki kimi sefirler konsolosların bu konudaki şikâyetlerini gerekçe göstererek, Hariciye Nezareti’nden Antep’te karışıklığa meydan vermemek için önlem alınmasını istediler⁹³.

Bu şikâyetin üzerinden bir aydan fazla bir zaman geçtikten sonra, aynı konuda yeniden şikâyetler gelmeye başladı. Antep’te hayat normal seyrinde devam ediyordu. Ancak konsoloslar yine Antepli Müslümanların galeyan halinde olduklarını ve Ermenilerin bu yüzden can güvenliklerinin tehlikede olduğunu iddia ediyorlardı. Halbuki bu süre zarfında kapalı olan dükkânların da büyük bir çoğunluğu açıldığı gibi “kapalı olduğu iddia edilen dükkânlar yüzde iki derecesinde olup, onlar da ehl-i servet takımına (halkın zengin kesimine) aid” bulunuyordu ve herkes çarşı-pazara rahatça gidip geliyordu. Bu iddialar konsoloslar tarafından, özellikle Amerikan Koleji öğretmen ve memurlarının teşviikiyle dile getiriliyordu. Çünkü olaylarla ilgili soruşturmalar devam ediyor ve isyana katılan veya destek olduğu tespit edilenler de tutuklanarak Halep’e gönderiliyordu. Soruşturmalar devam ettikçe, tutuklanma sırasının kendilerine de geleceğini bilen bu kişiler, bu şekilde haksız ithamlarla hem kendilerinin yargı önüne çıkmaktan kurtulacaklarını hem de tutuklanmış olanların serbest bırakılmalarını sağlayacaklarını umuyorlardı. Buna rağmen olaylara karıştığı tespit edilenlerin peyderpey tutuklanarak Halep Hapishanesi’ne gönderilmesine devam edildi⁹⁴.

⁹² Halep Valisi Raif Paşa’nın Sadaret’e 12 Kânûn-ı Sâni 1311 (24 Ocak 1896) tarihli telgrafı: A.MKT.MHM, nr. 649/3 lef 5.

⁹³ Hariciye Nazırı Tevfik Paşa’nın Sadaret’e 15 Kânûn-ı Sâni 1311 (27 Ocak 1896) tarihli tahrirâtı: A.MKT.MHM, nr. 649/3 lef 8.

⁹⁴ Halep Vilayeti’nden Sadaret-i Uzmâ’ya varid olan telgrafnâme hâlli: 17 Şubat 1311 (29 Şubat 1896) A.MKT.MHM, nr. 650/7. Kimi konsoloslara göre de; olaylar dolayısıyla sadece Ermeniler tutuklanıyor, Müslümanlardan kimse tutuklanmıyordu ve bu durum da Hristiyan halk üzerinde olumsuz etkiler yapıyordu. Halep Valisi Raif Paşa’nın Sadaret’e 19 Şubat 1311 (2 Mart 1896) tarihli telgrafı: Y.A.HUS, nr. 347/31.

6. Avrupa Devletlerinin Baskılarıyla Tutukluların Affedilmeleri

Konsolos ve misyonerlerin çeşitli uydurma haber ve iddialarla Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya çalışmalarının o anki ilk hedefi, isyanların ardından tutuklanmış olan Ermenilerin serbest bırakılmalarını sağlamaktır. Nitekim amaçlarına da ulaşacaklardır. Antep Ermenilerinin ileri gelenlerinden ve Antep'teki olayların planlayıcılarından oldukları gibi Zeytun Ermenileri ile de ortak hareket ederek Zeytun'daki olaylara destek veren birçok Ermeni tutuklanarak Halep'e gönderilmişti ve hâlen de tutuklu bulunuyorlardı. Konsolos ve misyonerlere göre isyanı tertipleyen bu kişilerin tutuklanmaları yanlıştı ve bir an önce serbest bırakılmaları gerekiyordu. Bu kişiler Ermenileri baskı altında tutabilmek amacıyla tutuklanmışlardı!⁹⁵

Zeytun'daki olaylar henüz devam ederken Hariciye Nezareti'ne başvuran Avusturya Sefareti bu tutuklamaların karışıklıkları daha da artıracağını ileri sürerek, bu insanların serbest bırakılmalarını ve gerekirse Zeytun meselesi hallolduktan sonra tekrar yargılanabileceklerini bildirmişti⁹⁶. Avusturya Sefareti tarafından galeyanı artırmamak için en azından Zeytun meselesi halledilene kadar tahliye edilmeleri istenen tutukluların Antep olaylarının sorumlularından oldukları ve olaylar sırasında cinayet ve yaralama olaylarına karıştıkları kesin olarak tespit edilmişti⁹⁷.

İngiltere Sefareti de aynı şekilde Hariciye Nezareti'ne başvurarak, *"Avrupaca Ermeni meselesine bitmiş nazarıyla bakılmakta bulunduğu halde şimdi bu yolda bir takım tevkifât icrası ve mevkufîn ve maznunînin muhakemât ve ta'kibâtta devam olunması mesele-i mezkûrenin henüz mündefî' olmadığı zehabını Avrupaca hâsıl edeceği gibi bunların bulundukları mahallerce dahi su-i te'sir eyleyeceği"*ni bildirerek, bu durumun meseleyi çok zor bir hale

⁹⁵ Riggs, *a.g.e.*, s. 76-77; Bliss, *a.g.e.*, s. 457-458; R. J. Harris - H. B. Harris, *a.g.e.*, s. 34.

⁹⁶ Hariciye Nazırı'nın Sadaret'e 18 Kânûn-ı Sâni 1311 (30 Ocak 1896) tarihli tahrirâtı: A.MKT.MHM, nr. 649/9 lef 2.

⁹⁷ Halep Valisi Raif Paşa'nın Sadaret'e 22 Kânûn-ı Sâni 1311 (3 Şubat 1896) tarihli telgrafı: A.MKT.MHM, nr. 649/9 lef 4. Mahkûm olan Ermeniler, haklarındaki mahkeme evrakının birer suretinin kendilerine verilmesini talep etmişler ancak Avrupalı sefir ve konsolosların bu yargılamaları Osmanlı Devleti aleyhine kullanabilmek için gösterdikleri gayretler ortadayken, bu isteğin de bir politikadan ibaret olduğu açıkça belli olduğundan bu talep kabul edilmemiştir. Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 31 Kânûn-ı Sâni 1311 (12 Şubat 1896) tarihli tezkire: A.MKT.MHM, nr. 649/19.

getireceğinden bahsetti. İngiltere Sefareti'ne göre de Osmanlı Devleti'nin suçluları bulup cezalandırması karışıklıkların artmasına vesile oluyordu⁹⁸. İsyân sırasında Antep'te yaşananlar Halep'teki kendi konsoloslarının raporunda da belirtilmiş olmasına rağmen İngiltere isyancılar tamamen serbest bırakılana kadar onları desteklemeye devam edecektir. İngiliz Sefareti bir yandan Ermeni meselesine Avrupa'ca bitmiş nazarıyla bakılmakta olduğundan bahsedip taleplerinin yerine getirilmesi için diplomatik bir tavır takınırken; bir yandan da "bu tutuklamalar Avrupa'ya meselenin henüz bitmediği intibahı verecektir" diyerek tehditte bulunmaktan da geri durmuyordu. İngiltere Sefareti Hariciye Nezareti'ne bu ilk başvurusunun ardından birkaç gün sonra tekrar bir müracaatta bulunarak; tutuklu bulunan ileri gelen Antep Ermenilerinden Artin ve Karabet Nazaretyan, Koros ve Kevork Leylekian, Doktor İskender, Kısak Arslanyan, Movis Hekimyan, Kevork ve Movis Şamyan, Agob, Babik ve Movis Babekyan, Anton Gaberliyan, Artin Boşgezenyan, Serkos Bıçakçıyan, Avadis Hasırcıyan, Karabet Ekbağyan, Karabet Barsamyan, Vanoş Çaycıyan, Agob Kolaşyan, Benjamin Antoniyan, Kirkor Kabakyan, Agob Arakliyan ile isimleri meçhul diğer iki Ermeni ile beraber toplam 25 kişinin olaylar sırasında bir suçlarının olmadığını ileri sürerek serbest bırakılmaları isteğini yinelediği gibi, "bölgede bulunan düvel-i sitte-i muazzama konsoloslarının bu kişilerin mahkemelerinin adaletli bir şekilde yapılması konusunda mahalli hükümet nezdinde teşebbüste bulunmaları konusunda kendi hükümetlerinden emir aldıklarını" bildirdi. İngiliz sefiri ayrıca tutuklu olan bu kişiler hakkında beraat kararı verilir verilmez hemen tahliye edilmeleri konusunda Halep Vilayeti'ne emir verilmesini Hariciye Nezareti'nden rica (!) etti⁹⁹.

İngiltere'nin ardından Almanya Sefareti de yine tutukluların isimlerini de tek tek sıralayarak, "Zeytunlularla ikā-i fesad töhmetiyle itham olunarak Halep'e haps ve tevkif edilmiş olan" bu Ermenilerin üzüntü verici bir halde

⁹⁸ Hariciye Nazarı'nın Sadaret'e 10 Şubat 1311 (21 Şubat 1896) tarihli tahriratu: A.MKT.MHM, nr. 649/9 lef 7.

⁹⁹ Hariciye Nezareti'ne 24 Şubat 1896 tarihli İngiltere Sefareti'nden varid olan muhtıranın tercümesi: A.MKT.MHM, nr. 649/9 lef 14; HR.SYS, nr. 2859/18.

bulunduklarını belirterek, bunlara “*afv ve merhamet-i seniyye-i hazret-i tâcdârî*” buyrularak serbest bırakılmalarını istedi¹⁰⁰.

Konsolosların artık resmî olarak, hiç çekinmeden, ülkenin yargısına müdahalesinden ve bunda da daha önceki örneklerinde olduğu gibi başarı sağlamasından cesaret alan tutuklular da, cezaevinden Halep Vilayeti ve Sadaret aracılığıyla doğrudan Padişah II. Abdülhamid’e hitaben artarda telgraflar çekerek serbest bırakılmalarını talep etmeye başladılar. Öncelikle, tutuklu olan Ermenilerden Nazaretyan ve Leylekyan imzasıyla II. Abdülhamid’e bir telgraf çekildi. Nazaretyan ve Leylekyan suçsuz olduklarını ve padişahın merhametiyle affedilmelerini talep ediyorlardı¹⁰¹. Suçsuz yere cezaevinde yattıklarını bildiren bu iki Ermeni; Ermeni terör cemiyetleri üyesi oldukları ve Antep olaylarının da faillerinden oldukları için birlikte yargılanmışlardı. Nazaretyan, Antep olayları sırasında bir katle katıldığı gibi, Leylekyan da öldürmeye teşebbüs ederek adam yaralamaktan ceza almış, ayrıca bunların karıları da kendileriyle beraber yargılanmışlardı¹⁰².

Bunun ardından da daha kalabalık bir grup tutuklu tarafından, daha geniş bir telgraf daha çekildi. Artin Nazaretyan, Kisak Arslanyan, Karabet Barsamyanyan, Artin Boşgezenyan, Movis Hekimyan, Agob Hayri, İskender Eshanyan, Ohannes Çaycıyan, Kabakyan Kirkor, Hasırcı Avadis, Şamyanyan Kevork ve Babik Babekyan imzasıyla çekilen bu telgrafla da tutuklular, ülke genelinde yaşanan olaylara karşı son derece hassas olduğunu bildikleri Padişah II. Abdülhamid’e karşı duygusal bir üslup kullanarak affedilmelerini talep ettiler¹⁰³. Telgrafta imzası olanlardan sadece Babik Babekyan’ın, Babekyan ailesinin diğer üyeleri Antep Ermeni Hınçak Komitesi Reisi ve 16 Kasım 1895 sabahı 15 yaşında masum bir çocuğu kurşunlayarak isyanı başlatan kişi olan Agob ve Movis ile birlikte isyan sırasında silah deposu haline getirdikleri

¹⁰⁰ Hariciye Nazırı’nın Sadaret’e 1 Mart 1312 (13 Mart 1896) tarihli tahrirâtı: A.MKT.MHM, nr. 649/9 lef 9. Almanya Sefareti tarafından Hariciye Nezareti’ne yazılan tezkirenin orijinal metni: HR.SYS, nr. 2791/29 (24 Şubat 1896).

¹⁰¹ A.MKT.MHM, nr. 650/13 lef 3 (19 Ramazan 1313/20 Şubat 1311/3 Mart 1896).

¹⁰² Halep Valisi Raif Paşa’nın Sadaret’e 22 Şubat 1311 (5 Mart 1896) tarihli telgrafı: A.MKT.MHM, nr. 650/13 lef 2.

¹⁰³ A.MKT.MHM, nr. 649/9 lef 16 (7 Mart 1312-19 Mart 1896). Sarafian’a göre de doğrudan Sultan II. Abdülhamid’e çekilen bu telgraf sayesinde tüm tutukluların affedilerek serbest kalmaları sağlanmıştı. Sarafian, *a.g.e.*, s. 128.

evlerinden Müslümanları ne şekilde ateş altında tuttuklarını hatırlamak, cürümlerinin sabit olduğunu görmek için yeterlidir. Bu arada hem Antep hem de Zeytun olaylarıyla ilgili soruşturmalar ve suçlu sabit olanların tutuklanmaları da devam ediyordu. Reis-i Ruhâni Kirkor, Kazazyan, Aşçıyan, Sahakyan, Manukyan, Papasyan, Parsinyan, Bağdadyan, Arakliyan, Mercanyan, Metorkçıyan ve Mamoyan isimli kimi Ermenilerin de aralarında bulunduğu 35 Ermeni daha bu tarihlerde Antep ve Zeytun isyanlarına dâhil oldukları tespit edilerek tutuklanıp Antep hapishanesinden Halep hapishanesine sevk edildiler¹⁰⁴. Bir yandan soruşturmalar devam ederken bir yandan da tutukluların serbest bırakılmaları için Avrupa sefaretlerinin baskısı ve kendilerinin de Padişah'a üst üste çektikleri telgraflarla affedilmelerini talep etmeleri üzerine 1896 yılı Nisan ayı içinde Zeytun olaylarına karışanlar için yine bir af çıkarıldı ve suçlular serbest bırakıldı. Antep Ermeni Protestan Kilisesi Rahibi Pastör Karabet ve beraberindeki birçok Ermeni de Zeytun olayları sırasında, oraya giderek isyana destek vermiş ve orada tutuklanarak Halep'e götürülmüş ve hapsedilmişlerdi. Afla beraber Pastör Karabet ve karısı da bu aften faydalanmak için başvuru yaptılar. Halep Valisi öncelikle bu kişilerin de çıkarılan aften yararlanıp yararlanamayacakları konusunda Sadaret'ten bilgi istedi¹⁰⁵. Ardından bunlar da dâhil olmak üzere Zeytun olaylarına karışan tüm suçlular serbest bırakıldı¹⁰⁶. Tutuklu bulunan önde gelen 65 Antep Ermenisinden 27 tanesi de Zeytun affıyla serbest bırakıldılar. Bir süre sonra da Antep isyanı nedeniyle mahkûm olan diğer Ermenilerin de bir kısmı kefaletle bir kısmı da affedilerek serbest kaldılar. Böylece Halep'te mahkûm olan Ermeni suçluların hemen hemen tamamı serbest bırakılmış oldu. Bu dönemde Ermeni isyanları sonrası tutuklanan Ermeniler için çıkarılan afların sayısını bilmek dahi mümkün değildir. Kimi zaman Padişah tarafından ilan edilen genel af, kimi zaman bu tür yerel aflar sayesinde isyanlara katılanlar kısa sürede serbest bırakılıyorlardı. Tutuklular, 'olaylar tekrarlanmaz' ve 'devlete bağlılıkları artar umuduyla' serbest bırakıldıkça ülke genelindeki kargaşa artmaya devam etti. Aflar hiçbir

¹⁰⁴ Adı geçen Ermenilerin affedilmeleri için Sultan II. Abdülhamid'e çektikleri telgraf: A.MKT.MHM, nr. 651/8 (6 Zilka'de 1313-19 Nisan 1896).

¹⁰⁵ Halep Valisi Raif Paşa'dan Dâhiliye Nezareti'ne 31 Mart 1312 (12 Nisan 1896) tarihli şifre telgrafname: A.MKT.MHM, nr. 651/1.

¹⁰⁶ Halep Valisi Raif Paşa'nın Sadaret'e 3 Mayıs 1312 (15 Mayıs 1896) tarihli telgrafı: A.MKT.MHM, nr. 651/12.

zaman terör faaliyetlerini hafifleten bir etken olmadı. Diğer yandan suçluların birkaç aylık bir mahkûmiyetin ardından serbest bırakılmaları Müslüman halk üzerinde olumsuz etkiler yapıyordu. Antep ahalisinden bazıları Padişah'a çektikleri aşağıdaki telgrafla bu şekilde serbest bırakılan Ermeniler dolayısıyla kendi hukuklarının ihlal edildiğini dile getirdiler:

"Atabe-i Felek-Mertebe-i Şahane'ye

Peder, birader ve ta'allukâtımızı (*akrabalarımızı*) katleden Ermenilerin Halep İstinâf Mahkemesi'nde cürümleri sabit (*suçları kesin*) ikmâl-i muhâkeme edilmiş iken (*yargılanmaları tamamlanmışken*) iki aydan beri hükümleri verilmediğinden başka servetleri sâyesinde tahliye olundukları mesmû'umuz (*haber alınmış*) olmakla hukuk-ı şahsiyemizin muhafazası babında atabe-i felek-mertebe-i şâhânelerine dehâlet eyleriz (*yüce padişahımıza sığınırız*). Fermân.

9 Mayıs 1312 / 21 Mayıs 1896

Hacı Ömer oğlu Mustafa Ali oğlu Ahmed Ayvaz oğlu Ali¹⁰⁷

İnsanlar böylece aynı olayın bir kez daha yaşanmasının kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu¹⁰⁸. Nitekim Ermeni komitecileri için affın çıkmasının ardından, Mayıs ayının sonlarına doğru Antep'te yine bazı karışıklıklar yaşandı. Ancak bu defa kazada duruma hâkim olan askerî güçler olayların yayılmasına ve iki toplumun tekrar karşı karşıya gelmesine fırsat vermeden kargaşayı önlediler¹⁰⁹.

Aflar da aslında Avrupalı devletlerin baskılarıyla çıkarılıyordu. Osmanlı idaresi ülkede sürekli karışıklığa vesile olan ve suçları da sabit olan bu insanları

¹⁰⁷ LHUS, nr. 61/1313.Z/25.

¹⁰⁸ Sadaret'ten Adliye Nezareti'ne yollanan, suçluların serbest bırakılmaları karşısında halktan gelen şikâyet telgraflarıyla alakalı 25 Zilhicce 1313 (7 Haziran 1896) tarihli tezkire: A.MKT.MHM, nr. 651/22.

¹⁰⁹ Halep Valisi Raif Paşa'nın Sadaret'e 25 Mayıs 1312 (6 Haziran 1896) tarihli telgrafi: A.MKT.MHM, nr. 651/21.

cezalandırmak istese de her geçen gün biraz daha zayıflayan devlet, özellikle Avrupalıların diplomatik baskılarına direnemediği için bir şey yapamıyordu. 1896 yılı içinde de benzer hadiselerin yaşanmaya devam etmesi üzerine aynı yılın sonlarına doğru, 16 Kasım 1895 isyanı sonrasında tutuklanan ancak bir kısmı Zeytun affıyla bir kısmı daha sonraki bir ayla tamamen serbest bırakılan 65 önde gelen Antep Ermenisinin tahliye kararları Temyiz Mahkemesi tarafından bozuldu. Mahkeme, suçlu oldukları kesin olan bu insanların cezalarını çekmeleri gerektiğine karar verdi. Serbest bırakılan bu Ermenilerin tekrar tutuklanmaya başlanması, beraberinde yine Avrupa Devletlerinin siyasi baskılarını getirecekti. Halep Valisi Raif Paşa da “*bu meseleden dolayı geçen sene İstanbul’da sefaretlerin ve aldıkları talimata binaen burada mütefikan konsolosların ettikleri takibat ve kullandıkları lisan*” dolayısıyla, bu tutuklamaların tekrarlanmasının da, devletçe “*hatır ve hayale gelmeyecek derecede su-i tefsir ederek (yanlış yorumlanmaya yol açarak)*”, “*bunlara şu suretle ıtlâk-ı lisâna (kötü söz söylemek, ağzına geleni söylemek) sebebiyet verilmesi devletce pek ziyade şayan-ı nazar bir nokta-i mühimme-i siyasiye*” olacağını düşünüyordu¹¹⁰.

Halep Valisi endişelerinde haksız da değildi. Çünkü Osmanlı Devleti’ne karşı çeşitli diplomatik talep ve baskılarla istediklerini elde etmeye alışmış olan konsolos ve sefirler, bu 65 Ermeni’nin tekrar tutuklanmaya başlanmasıyla yeniden baskılara başladılar. İngiliz Sefareti Hariciye Nezareti’ne başvurarak, daha önce serbest bırakılan bu Ermenilerin tekrar tutuklanmalarının Antep’teki Hristiyan ahaliyi korku ve heyecan içinde bıraktığını belirtti ve bölgedeki konsoloslarının verdiği bilgiye dayanarak, bu mahkeme ve tutuklamaların Ermenileri zorla suçlamak maksadıyla yapıldığını iddia etti¹¹¹. Aynı şekilde Fransız sefareti de tekrar tutuklanmaya başlanan Ermenilerin hemen serbest bırakılmalarını istedi¹¹². Tekrar tutuklanmaya başlanan Ermenilere göre de daha önce serbest bırakılmaları suçsuz olduklarının kabul edilmesi anlamına

¹¹⁰ Halep Valisi Raif Paşa’nın Sadaret’e 17 Teşrin-i Sâni 1312 (29 Kasım 1896) tarihli telgrafı: A.MKT.MHM, nr. 652/18 lef 8.

¹¹¹ “... iş bu suret-i harekâtın Ermenileri ithâm-ı icbâr maksadıyla icrâ edildiği ...” Hariciye Nazırı’nın Sadaret’e 13 Teşrin-i Sâni 1312 (25 Kasım 1896) tarihli tahrirâtı: A.MKT.MHM, nr. 652/18 lef 2.

¹¹² Hariciye Nazırı’nın Sadaret’e 15 Teşrin-i Sâni 1312 (27 Kasım 1896) tarihli tahrirâtı: A.MKT.MHM, nr. 652/18 lef 4.

geliyordu. Yine doğrudan Padişah'a çektikleri bir telgrafla mahkûmiyetlerinin engellenmesini talep ettiler¹¹³.

Avrupa devletlerinin isyancıların serbest bırakılmaları yönündeki baskıları ve bunlardan cesaret alan tutukluların bu yoldaki talepleri karşısında hiçbir gücü kalmayan Osmanlı Devleti'nin aldığı karar, ortada şeklinden başka bir devletin olmadığını gösterir niteliktedir. Yaşanan tüm bu olaylar neticesinde Meclis-i Vükelâ, Antep'teki isyan sonrası tutuklanan, sonra bir kısmı Zeytun affı diğerleri de ondan sonra çıkarılan başka aflarla serbest bırakılmış olan bu 65 Antep Ermenisinin tekrar tutuklanmaları üzerine İngiliz Sefareti'nin şikâyetini göz önüne alarak, bu durumun *"istilzam edeceği su-i te'sirat ve mehazırın pek büyük olacağı..."* gerekçesiyle tutukluların tamamen serbest bırakılmalarına karar verdi¹¹⁴.

Sonuç

Antep'te Türk-Ermeni ilişkilerinin ilk kez bir silahlı çatışmaya dönüştüğü 16 Kasım 1895 günü yaşananlar, iki toplum için de artık geri dönüşü mümkün olmayan bir sürecin başlangıcıydı. İsyân günü yaşananlar ilişkilerde büyük bir soğukluk ve kopmaya neden olmuştur. Buna rağmen eski dostluk ilişkilerinin tamamen bittiği söylenemez. İsyana bütün Ermeniler destek vermediği gibi Müslüman halk da yaşananlardan tüm Ermeni toplumunu sorumlu tutmamıştır. Bununla beraber artık iki toplum ilişkileri sürekli olumsuz bir seyir takip edecektir. Çünkü insanlar bundan böyle hep bir kuşku ile yaşayacaklar ve bu güvensizlik ortamı hızla yayılacaktır. İsyandan sonra yaşananlar bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletleri karşısındaki çaresiz durumunu da gözler önüne sermektedir. Batılıların, devletin içişlerine sürekli müdahaleleri karşısında devlet ciddi bir tepki gösterememektedir. İsyân suçlusu olarak tutuklananların tamamen serbest bırakılmalarıyla ilgili Meclis-i Vükelâ kararı bu durumu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan işgaller sırasında yaşananlarla da Antep'te Türkler ve

¹¹³ Tutuklu Ermenilerden Agop, Artin, Avadis, Nazar, Bedros, Abuc ve Devlet imzalarıyla Padişah'a çekilen 26 Kasım 1896 tarihli telgraf: A.MKT.MHM, nr. 652/18 lef 9 (14 Teşrin-i Sani 1312-26 Kasım 1896).

¹¹⁴ 20 Teşrin-i Sani 1312 (2 Aralık 1896) tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası: BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), nr. 90/30.

Ermeniler tamamen karşı karşıya geleceklerdir. Özellikle Fransız işgali döneminde Ermeni mahalleleri Türklere karşı birer cephe haline getirilerek, Ermeniler de Fransız ordusuyla birlikte Türklere karşı savaşacaklardır. Fransız işgali sonunda Fransız ordusu tamamen çekildikten sonra da Antep Ermenileri şehri terk ederek, önce Suriye ve Lübnan taraflarına, oradan da başta Amerika olmak üzere dünyanın değişik yerlerine göç edeceklerdir.

Abstract

AINTAB REBELLION OF ARMENIANS ON 16TH NOVEMBER 1895

In 1895, organized Armenian revolts, was started in many parts of Anatolia by the Armenian committees. On November 16th 1895, a revolt erupted in Aintab, which was orchestrated by Hincak committee. Thus, the troubles observed between the Turks and the Armenians for a while, turned into an armed clash for the first time with this incident. Started by a slayed little Muslim child the revolt spread out in a short time. The events that might have turned to a Muslim-Christian conflict when the Muslim community, with military forces, fought against the rebellars. But they were dissolved, by the military forces in a short time. However, after this revolt the Turkish-Armenian affairs would always follow an unfavourable course in Aintab. After the revolt had been suppressed, 65 foremost Armenians from Aintab who organized the revolt, were arrested and sent to the jail of Halep. Although released soon, they were again arrested by the supreme courts decision of reversal. Nevertheless they were not kept in jail due to the complaints of the English Embassy and were re-released in December 1896. This event is very remarkable since it shows the situation the Ottoman State was in during that period.

Keywords: Aintab, Armenian, Revolt, Hincak Committee, Zeitoun.

XVI. YÜZYIL FRANSIZ DİPLOMASİSİNDE OSMANLI TÜRKLERİ*

De Lamar JENSEN

Özet

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki diplomatik ilişkilerin yaklaşip geliştiği dönem XVI. yüzyılın ilk yarısına rastlamaktadır. Bu hususun önem kazanmasında etkili olan isimler ise Osmanlı Sultanı "Muhteşem" Süleyman ve Fransa kralı I. François idi. Biri Müslüman diğeri Hristiyan iki ülkenin müşterek menfaatleri, Türk-Fransız müzakerelerinin uzun soluklu işbirliğine dönüşmesinde temel noktayı teşkil ediyordu. Fransız-Türk ittifakı, Akdeniz'deki ticarî sebeplerin öncelikli olması nedeni ile Fransız dış politikasının değerli bir parçası haline gelmişti. Doğu Akdeniz ticaretine katılma konusunda birçok Avrupa ülkesi hevesli iken, Fransa, başarılı Türk diplomasisi sayesinde diğerlerine kıyasla daha fazla ticarî hak ve imtiyaz elde edebildi.

Anahtar Kelimeler: XVI. yüzyıl, "Muhteşem" Süleyman, I. François, Akdeniz, Doğu Akdeniz ticareti.

I

Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yakın diplomatik ilişkilerin geliştiği dönem, XVI. yüzyılın ilk yarısı idi. Bu karmaşık oyunda başrolü üstlenen, Hristiyan âleminin Türklere karşı olan geleneksel tavrını ilk kez terk edip, onları dış politikasında aktif bir ortak yapan Fransa kralı idi.

Yüzyıllar boyunca İslâmiyet, Latin Hristiyan âlemine karşı, dinî olduğu kadar askerî de bir tehlike olan başlıca rakip ve tehdit idi. II. Mehmed "Fatih", 1453'te Batı savunmalarını yarıp, Konstantinopol'ü istilâ edip, onu yeni Osmanlı başkenti İstanbul yaptığında, o tehlikenin yaklaştığı aşikârdı. Renkli kişilikli Papa II. Pius kilisenin savunucusu haline gelip, Rönesans Avrupası'nın

* "The Ottoman Turks In Sixteenth Century French Diplomacy", *The Sixteenth Century Journal*, XVI/4 (1985), 451-470.

kavgacı prenslerini tehlikeye karşı harekete geçirmek ve onları yeni bir haçlı seferine sürüklemek için ümitsizce çabaladı. Fakat bir haçlı seferi yapılması için atılan naralara ve Türklerin İtalya kıyılarını yağmalamalarına rağmen, sadece birkaç prens harekete geçirilebildi.

Sultan I. Selim 1517'de Mısır'ın fethini gerçekleştirdiğinde, Papa X. Leo cesur ve genç Fransa kralı I. François'ya başvurup, Avrupa güçleri arasındaki Türk karşıtı ittifakta liderliği üstlenmesini istedi. Ne de olsa, yakın geçmişte Marignano'da askerî cesaretini göstermiş ve kâfire karşı seferin yolunu açmıştı. Kısa bir süre sonra, bu hırslı genç kral Kutsal Roma İmparatorluğu için aday olduğunda, seçildiği zaman Türklere karşı Hristiyan âlemini savunma azminde olacağını açıkladı¹.

Bu arka plana göre, I. François'nın Osmanlı Sultanı "Muhteşem" Süleyman ile olan "skandal" ittifakının doğuşu, boyutu ve sebeplerine ihtimam gösterilmesi gerekir. Aralarındaki ittifakın amacı neydi? François neden Hristiyan geleneği ve önceki tavrı ile uyuşmayan bir siyaseti başlattı? Bu soruları cevapladığımızda, amacın başarıp başarılmadığını ve ittifakın neden bu kadar süre muhafaza edildiğini de sorgulamalıyız.

Fransız-Türk ittifakının alışılabilir açıklaması, François'nın feci Pavia Savaşı'nı (1525) müteakip imparator V. Charles'a esir düştüğü zaman, sultana başvurup, askerî yardım istemesi olarak yapılabilir. Bu açıklama için birçok şey söylenebilir. Eğer bu bir "antlaşma süreci" ise, doğal olarak Hristiyan vicdanını bir süreliğine şok edebilirdi. Fakat bir dizi netice içermiyor ise, bu ilişki unutulur ve François bir Hristiyan hükümdar olarak dürüstlüğüne hala muhafaza edebilirdi.

Eğer sultana gönderilen ilk elçiye Fransa kralının verdiği talimatı tam olarak incelersek, neticeler sadeleştirilmiş olur. Fakat bu elçi Bosna'da

¹ *Négociations de la France dans le Levant et correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople*, ed. Ernest Charrière, Paris 1848, I, 16-18, 78-82 ve *Journal de Jean Barrillon, secrétaire du Chancelier Duprat, 1515-1521*, ed. Pierre de Vaissière, Paris 1897, I, 250. Ayrıca J. Ursu'nun bakış açısıyla daha ayrıntılı olarak bkz. *La politique orientale de François Ier*, Paris 1908, s. 9-10.

katledilip, bütün evrakı çalınmıştır². Biz sadece onların ya da kralın 1525 yılının Aralık ayında Bâbüâli'ye yolladığı ikinci elçi Jean Frangipani'nin evraklarının içeriklerini tahmin edebiliriz. Onun sözde, sultanın Habsburglara arkadan saldırıp, kralı kurtarmasını içeren gizli raporu, ayakkabısının tabanında saklanmıştı³. Bu mektup hiçbir zaman ortaya çıkmadı; fakat biz Sultan Süleyman'ın verdiği ilginç cevaptan tam bir âdilâne Fransız talebi tasvirinin yeniden oluşturulabileceğini anlıyoruz. Sultan'ın cevabına göre kral, yardımın türünün belirtilmemesine rağmen ve büyük ihtimalle Frangipani'nin mektubunda da beyan edilmediği halde, "imdat ve yardım kuvvetleri" talebinde bulunmalıydı. Biz elçinin Sultan ile konuşmak üzere yetkilendirildiğini ve şifahi bir cevapla geri döndüğünü biliyoruz. Sultan Süleyman "Esasen, bu meseleleri ve maddeleri sefirinize sorunuz ve bilgilendirileceksiniz" diye tavsiyede bulundu⁴.

Frangipani, Temmuz 1526'da Batı'ya dönünce, hemen yeniden Sultan'a yollandı ve François'nun niyetinin Habsburgların Avrupa'yı ele geçirmesini önleyebilecek tek güç olan Türkler ile uzun soluklu bir ittifak kurmak olduğunu teklif eden, sözlü ve yazılı talimatlarını ulaştırdı. Bu elbette görevlerin sahte gizliliğini ve her iki tarafın yazıya dökme konusundaki isteksizliğini gösterir. Bunlara ilave olarak Polonya'daki Fransız vekil Antonio Rincon'un faaliyetleri⁵, I. François ile Polonyalı Sigismund ve Erdelli John Zapolya arasında geçen ve 1528'deki⁶ Fransız-Macar ittifakında doruk noktasına varan mektuplaşmalara göre, François tamamen Habsburg karşıtı doğu sınırı kurmayı ve bunun güneydoğu bölümünün güvenliğinin de Osmanlılar tarafından temin edilebilmesini ümit ediyordu. Doğudaki böyle bir müttefik ile Habsburg üzerinde baskı kurmakla François, Milano'nun kontrolünü yeniden ele geçirme

² Marino Saunto, *I Diarii de Marino Saunto*, Venedik 1879-1903, s. 39, 268. Joseph von Hammer, "Mémoires sur les premières relations diplomatiques entre la France et la Porte", *Journal Asiatique*, sayı 10 (1827), s. 23-24 ve Ursu, *La politique orientale*, s. 29.

³ Ursu, *La politique orientale*, s. 30. Ferdinand'ın elçilerinin raporu için bkz. "Bericht des Hieronymus von Zara und des Cornelius Duplicus Schepper an Ferdinand I.", *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte*, ed. Anton von Gévay, Viyana 1842, II, I:1-50.

⁴ Charrière, *Négociations/ Levant*, I, 116-18; Saunto, *Diarii*, XL, 824.

⁵ V.-L. Bourrilly, "Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier, 1522-1541", *Revue historique*, sayı 113 (1913), s. 64-83, 268-308.

⁶ Bibliothèque Nationale, Paris [bundan sonra BNP olarak zikredilecek], Dupuy Koleksiyonu, 468, s. 191. Charrière, *Négociations/ Levant*, I, 162-69.